

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Nisan/April)

Ebû Hanîfe'nin Osmanlı Tefsir Anlayışına Etkisi: İrşâdü'l-akli's-selîm ve Rûhu'l-beyân Tefsirleri Özelinde

The Effect of Abû Hanîfah on The Ottoman Tafsîr Understanding: In Private of Irshād al- 'Aql al-Salîm and Rûh al-Bayân tafsîrs

تأثير أبي حنيفة على منهج التفسير في العهد العثماني: دراسة في تفسير إرشاد العقل السليم وروح البيان

Mehmet KAYA

Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Assoc. Professor Selcuk University University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Tafsîr

Konya, TÜRKİYE

kayamehmet1453@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0066-5232>

 <https://ror.org/045hgzm75>

Atıf / Citation

Kaya, Mehmet. "Ebû Hanîfe'nin Osmanlı Tefsir Anlayışına Etkisi: İrşâdü'l-akli's-selîm ve Rûhu'l-beyân Tefsirleri Özelinde". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan/April, 2025), 293-320.

<https://doi.org/10.31121/tader.16039681>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 19/12/2024

Kabul/Accepted: 17/04/2025

Yayın/Publication: 30/04/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Sup-port.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Ebû Hanîfe (öl. 150/767) fıkıh alanında otorite olması sebebiyle Hanefilik mezhebinin kurucusu olarak öne çıkmakla birlikte kelim, hadis ve edebiyat alanlarında da söz sahibi bir âlimdir. Sahip olduğu bu ilimler sonucunda ulaştığı hukuki düşünce ve icthad yetisi onun görüşlerinin çoğunun günümüze kadar geçerliliğini korumasında rol oynamıştır. Bu çok yönlü birikimi ve ileri görüşlülüğü sebebiyle Ebû Hanîfe'nin görüşlerine farklı bilim dallarında da başvurulmuştur. Onun görüşlerine yer verilen bilim dallarından biri de Tefsirdir. Bu ilimde de hukukçu kimliği diğer alanlardaki birikiminin önüne geçmekle birlikte tefsir eserlerinde yer yer farklı alanlarda onun yorum ve görüşlerine değinildiği görülmektedir. Ülkemizin yetiştirdiği Osmanlı dönemi önemli müfessirlerinden Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) ve İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) de tefsirlerinde Ebû Hanîfe'nin fıkıh başta olmak üzere kelim, kıraat, tasavvuf ve dilbilim alanındaki görüşlerinden yararlanmaktadır. Bu iki müfessirin eserlerinde yer yer Ebû Hanîfe'nin fezaili ve menakıbı hakkında bilgi vermesi ile bazı görüşlerini savunması onun Osmanlı dönemi tefsirinde ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. "Sultânü'l-müfessirîn, hatîbü'l-müfessirîn, hâtimetü'l-müfessirîn" unvanları ile anılan Ebüssuûd Efendi'nin Hanefî fıkıh eserleri üzerine çok sayıda şerh ve ta'lik yazmış olması onun "Ebû Hanîfe-i Sâni" olarak anılmasına neden olmuştur. Ebüssuûd'un, tefsirinde Ebû Hanîfe'nin fezailine sıkça yer vermesi ve bazı görüşlerini savunması ona olan bağlılığının boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı döneminin önde gelen müfessirlerinden Bursevî, Hanefîlik ile ilgili müstakil bir eser yazmamasına rağmen onun tefsirinin daha kapsamlı olması, temelde halka yönelik vaazlardan oluşması ve müfessirinin çok boyutlu bir âlim olması sebebiyle tefsirinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerine Ebüssuûd Efendi'den fazla yer vermektedir. Ebüssuûd, tefsirinde yaklaşık kırk yerde doğrudan Ebû Hanîfe'nin görüş ve rivayetlerine atıfta bulunurken Bursevî ise iki yüzden fazla yerde Ebû Hanîfe'ye atıfta bulunur. Bu durum Osmanlı tefsir anlayışında zaman geçtikçe Ebû Hanîfe ve görüşlerine olan ilginin arttığını göstermektedir. Bu iki tefsir incelendiğinde fıkıh âlimi ve mezhep imamı olması sebebiyle bu eserlerde çoğunlukla Ebû Hanîfe'nin fikhî yorumlarına yer yerildiği görülmektedir. Bunların yanı sıra bu iki tefsirde Ebû Hanîfe'nin fikhî, dilbilimsel ve kelami yorumlarının yanı sıra kıraat ve tasavvuf alanındaki görüşlerine yer verilmektedir. Ebû Hanîfe'ye yönelik bu bağlılık yer yer bu iki tefsirde ona ve görüşlerine yönelik ideolojik yaklaşıma da neden olmaktadır. Nitel araştırma yönteminin doküman analizine dayalı olarak hazırlanan bu çalışmada Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm* ve Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* tefsirleri örneklemine Ebû Hanîfe'nin Osmanlı tefsir anlayışına etkisi incelenerek literatüre katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Ebû Hanîfe, Hanefîlik, Ebüssuûd, Bursevî, Etki.

Abstract

Abû Hanîfah (d. 150/767) stands out as the founder of the Hanafî sect, as he is an authority in the field of fiqh and is also an influential scholar in the fields of theology, hadith and literature. The legal thought and ijthad ability he acquired as a result of these sciences played a role in preserving the validity of most of his views until today. His views, with his versatile knowledge and foresight, have been used in different branches of science. One of the branches of science in which his views are included is Tafsîr. Although his identity as a jurist in this science overrides his knowledge in other fields, it is seen that his comments and opinions in different fields are occasionally mentioned in his exegetical works. Ebussuud Efendi (d. 982/1574) and Ismâ'îl Haqqî al-Brūsawî (d. 1137/1725) who are important commentators of the Ottoman period produced by our country, also benefit from Abû Hanîfah's views in the fields of fiqh, theology, recitation, sufizm and linguistics in their commentaries. The fact that these two commentators occasionally provide information about Abû Hanîfah's merits and legends and defend some of his views in their works shows how effective he was in the interpretation of the Ottoman period. Ebussuud Efendi who is known with the titles of "Sultân al-mufasssîrîn, hatîb al-mufessirîn, hâtîme al-mufessirîn", wrote many commentaries and explanation on Hanafî fiqh works, which caused him to be called "Abû Hanîfah Sâni" has happened. Although Brūsawî, one of the leading commentators of the Ottoman period, did not write a separate work on Hanafism, he gives more space to the views of Abû Hanîfah than Ebussuud Efendi in his commentary, since his commentary is more comprehensive, consists mainly of sermons for the public, and the commentator is a multidimensional scholar. While Ebussuud directly refers to Abû Hanîfah's views and narrations in nearly forty places in his commentary, Brūsawî refers to Abû Hanîfah in more than two hundred places. This

shows that the interest in Abû Hanîfah and his views increased over time in the Ottoman understanding of tafsîr. When these two tafsîr are examined, it is seen that these works mostly include Abû Hanîfah's fiqh interpretations, since he was a fiqh scholar and sect imam. In addition, these two tafsîr include Abû Hanîfah's fiqh, linguistic and theological interpretations, as well as his views on recitation and Sufism. This devotion to Abû Hanîfah sometimes causes the ideological approach towards him and his views in these two commentaries. In this study, prepared based on document analysis of the qualitative research method, it is aimed to contribute to the literature by examining Abû Hanîfah's influence on the understanding of Ottoman tafsîr in the sample of Ebussuud Efendi's al *Irshâd al- 'Aql al-Salîm* and Brûsawî's *Rûh al-Bayân* tafsîr.

Keywords: Tafsîr, Ottoman, Abû Hanîfah, Hanîfism, Ebussuud, Brûsawî, Influence.

الخلاصة

يُعدُّ أبو حنيفة (ت. 767/150) مؤسس المذهب الحنفي، ومرجعاً في الفقه، كما أنه كان عالماً بارزاً في أصول الدين والحديث والأدب. وقد أسهمت أفكاره الشرعية وقدرته على الاجتهاد، التي اكتسبها من خلال هذه العلوم، في بقاء كثير من آرائه صالحة حتى يومنا هذا. ونظراً لتنوع معارفه وعمق بصيرته، استُخدمت آراؤه في مختلف فروع العلوم، ومنها علم التفسير. ورغم أن هويته كفقيه تطغى في هذا المجال على معارفه الأخرى، إلا أنه يلاحظ أن تعليقاته وآراءه في مجالات متعددة تُذكر أحياناً في كتب التفسير. ومن بين كبار مفسري العصر العثماني الذين أنجبهم بلادنا: أبو السعود أفندي (ت. 1574/982) وإسماعيل حقي البروسوي (ت. 1725/1137)، وكلاهما استفاد من آراء أبي حنيفة في مجالات الفقه، وعلم الكلام، والقراءات، والتصوف، واللغويات. وكون هذين المفسرين يذكران فضائل أبي حنيفة ومناقبه، ويدافعان عن بعض آرائه، يدل على مدى تأثيره في تفسير العصر العثماني كتب أبو السعود أفندي، المعروف باللقاب "سلطان المفسرين، خطيب المفسرين، خاتمة المفسرين"، العديد من الشروح والتعليقات على كتب الفقه الحنفي، مما جعله يُلقَّب بـ"أبي حنيفة الثاني". ويُعدُّ إيراد فضائل أبي حنيفة ودفاعه عن بعض آرائه في تفسيره دليلاً على عمق إخلاصه له. أما البروسوي، فرغم عدم كتابته مؤلفاً مستقلاً في الحنفية، فإنه خصَّص مساحة أوسع لآراء أبي حنيفة في تفسيره، نظراً لشموليته واعتماده على المواظ العامة، بالإضافة إلى كونه عالماً متعدد الجوانب. ففي حين أشار أبو السعود إلى آراء أبي حنيفة في نحو أربعين موضعاً، ذكره البروسوي في أكثر من مئتي موضع، مما يدل على ازدياد الاهتمام بأبي حنيفة وآرائه في الفهم العثماني لعلم التفسير. وتُظهر دراسة هذين التفسيرين أن أبا حنيفة قد حظي بحضور ملحوظ من خلال تفسيراته الفقهية بالدرجة الأولى، إلى جانب مشاركاته في مجالات اللغة، والعقيدة، والقراءات، والتصوف. وقد أدَّى هذا الولاء له أحياناً إلى بروز توجهات أيديولوجية نحو شخصه وآرائه. وتهدف هذه الدراسة، المعتمدة على تحليل الوثائق وفق منهج البحث النوعي، إلى الإسهام في إثراء الأدبيات من خلال دراسة تأثير أبي حنيفة في الفهم العثماني للتفسير، من خلال تفسير "إرشاد العقل السليم" لأبي السعود، و"روح البيان" للبروسوي.

الكلمات المفتاحية: التفسير، العثماني، أبو حنيفة، الحنفية، أبو السعود، البروسوي، التأثير.

Giriş

Bu makalede fikihî mezhep kurucusu ve çok yönlü bir âlim olan Ebû Hanîfe'nin Osmanlı Tefsir anlayışına etkisi incelenecektir. Bununla birlikte döneme ilişkin tüm Tefsir eserleri incelenemeyeceğinden konu bu dönemde yaşamış olan iki önemli müfessirin eserleri üzerinden ele alınacaktır. Bu eserler Ebüssuûd'un *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i ve Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ıdır. Bu eserler hem bu dönemde ilk akla gelen tefsirler olması hem de Ebû Hanîfe'nin görüşlerine sıklıkla atıfta bulunulması sebebiyle seçilmiştir. Ebû Hanîfe gerek şahsiyeti gerek görüşleri ve İslam düşünce sistemindeki yeri açısından önemli bir âlimdir. Dört fıkhî mezhebinden birinin kurucusu olan Ebû Hanîfe Fıkıh ilminde uzman olmasının yanı sıra Kelam, Kıraat ve Tasavvuf ilimlerinde de yetkinlik sahibi bir âlimdir. Zamanının en bilgili kişisi olarak ifade edilen Ebû Hanîfe'nin¹ bu çok boyutlu âlim profili kendisinin "İmâm-ı A'zâm" olarak anılmasına sebep olmuştur. Ebû Hanîfe, İslam'ın zuhurundan yaklaşık bir asır sonra Havaric, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Müşebbihe ve Mürchie gibi itikadî mezheplerin oluşum sürecine şahitlik etmiş, itikadî alanda oluşan bilgi, fikir ve düşünceleri yeterli görmemiş, bu konudaki eksikliği gidermek için Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu temel prensipleri

¹ Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Menâkibu Ebî Hanîfe ve Sâhibeyh*, thk. Muahmmmed Zahid Kevserî - Ebu'l-Vefâ Afğânî (Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1408), 33.

sistemli bir hale getirerek Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır.² Hanefî Mezhebi'nde nasların bıraktığı boşlukların doldurulmasında ve özellikle istihsan metoduyla çözüme gidilmesinde örf ve âdetin önemli bir etkiye sahip olması, toplumsal ihtiyaçlar kaşşısında çözüm odaklı ve kolaylaştırıcı tavrı ve Ebû HJânîfe'nin benimsediği devlet anlayışının Türklerin benimsediği devlet anlayışı ile uyumlu olması Türklerin ağırlıklı olarak bu mezhebe mensubiyetinde etkili olmuştur.³ Aynı zamanda bir tüccar olan Ebû Hanîfe'nin sosyal ve ekonomik hayat hakkındaki bilgi ve tecrübesi de verdiği fetvaların yaşamda karşılık bulmasına ve mezhebinin günümüze dek yaşamasına neden olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin çok yönlü bir âlim olması⁴ kendisinden sonra kaleme alınan Fıkıh başta olmak üzere, Kelam, Tefsir, Kıraat ve Tasavvufa ilişkin eserlerde fikirlerine sıkça yer verilmesinde etkili olmuştur. Ebû Hanîfe ilminin yanı sıra kişiliği ile de insanlara örnek olmuştur. O, sahip olduğu kanaatkâr, cömert, güvenilir, âbid ve zâhid kişiliği⁵ ile mutasavvıflar tarafından da örnek alınan bir şahıs olmuştur.⁶

Ebû Hanîfe fıkıhçı kimliği ile öne çıkmakla birlikte tefsirde de yetkin ve etkin bir âlimdir.⁷ Onun hüküm istinbatında ortaya koyduğu usulü aynı zamanda Kur'an'ı anlama ve yorumlama metodunun da temelini oluşturmaktadır. Kur'an'dan hüküm istinbat ederken öncelikle Allah'ın kitabına bakacağını belirten Ebû Hanîfe Kur'an'daki mücmel, müşkil, mübhem veya mutlak bir ifadenin yorumunda da ilk olarak Kur'an'a müracaat etmektedir. Âyetleri Kur'an'ın yanı sıra sünnetle, sahabe kavilleriyle, kıraatlerle ve kendi reyî ile de tefsir eden Ebû Hanîfe⁸ bu yöntemini şöyle dile getirmektedir:

*“Bir konuya ilişkin hükmü Allah'ın kitabında bulursam onu alırım. Eğer onda bulamazsam Resulullah'ın sünnetine ve onun hakkında güvenilir insanların arasında yaygın biçimde aktarılan aracılığıyla sahih rivayetlere bakarım. Allah'ın kitabı ve resulünün sünnetinde bulamazsam ahabının görüşlerinden dilediğimi alır, dilediğimi ise bırakırım. Onların sözünü bırakıp bir başkasına itibar da etmem. İş İbrahim (en-Nehaî), Şa'bî, Hasan (el-Basrî), İbn Sîrîn ve Sa'd b. el-Müseyyeb gibi kişilerin görüşlerine dayanırsa onlar içtihat etikleri gibi ben de içtihat edebilirim”.*⁹

Ebû Hanîfe'nin bu ifadeleri onun, bir konu hakkındaki araştırmasında yaşadığı dönemdeki genel anlayış olan nakli esas aldığı, bununla birlikte naklin yeterli olmadığı durum-

² Mustafa Göregen, “Ebu Hanifenin Sünnî İslam Kelâmının Oluşumuna Etkisi”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bânî Velî Sempozyumu-Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, ed. Cengiz Çuhadar (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017), 1/29.

³ Muhammed Fatih Turan, “Türklerin Hanefî Mezhebinin Benimsemesini Kolaylaştıran Faktörler”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 36 (30 Ekim 2020), 321-328.

⁴ Mustafa Uzunpostalıcı, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/132-133.

⁵ Uzunpostalıcı, “Ebû Hanîfe”, 10/131-138.

⁶ Abdülkerim Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Kahire: Dârü'l-Meârif, 2010), 1/53, 230.

⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zübeyr Sâlih Muhammed el-Vasâbî, *el-İmâm Ebû Hanîfe Müfessiran* (Sudan: Câmî'âtü Ümmi Dermân el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1432); bu çalışmaya erişim izni olmadığı için eserden doğrudan alıntı yapılamamıştır.

⁸ Fatih Tok, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 229-286; Mehmet Ali Durur, “Kur'an Tefsirinde Ebû Hanîfe Ekolünün Rolü”, *Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER)* 6/43 (2019), 481-484.

⁹ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali Saymerî, *Ahbâru Ebû Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 24.

larda aklın devreye sokulması gerektiği görüşünde olduğunu göstermektedir. Ebû Hanîfe'nin, sahâbenin ilgilenmemesi sebebiyle sonraki nesillerin de müteşabihâtla ilgilenmemeleri gerektiğini belirtenleri büyük nehirde boğulmakta olup kurtuluş yeri aramayan kimselere benzetmesi¹⁰ de bu düşünceyi desteklemektedir. Naslara ilişkin bu yaklaşımı sebebiyle Ehl-i Re'y ekolünün en önemli temsilcisi kabul edilen Ebû Hanîfe'nin¹¹ uygulamada Allah'ın sıfatları ve gayba ilişkin konulardaki bu anlayışı Selef âlimlerinin görüşleriyle büyük oranda örtüşmektedir. Ebû Hanîfe müteşabihât konusunda rivayetle yetinilmemesi; aklın işlevsel kılınması gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte o, bu konularda mutlak anlamdan aklın işlevsel olduğu düşüncesinde olmamış, bu yöndeki çıkarımlarını nasların delalet ettiği anlamlar ile sınırlandırmıştır.¹² Kur'an'da belirtildiği şekliyle Allah'ın *yedi*,¹³ *vechi*¹⁴ ve *nefsi*¹⁵ olduğunu bununla birlikte bunların Allah'ın keyfiyetsiz sıfatları olduğunu, bu sıfatların “kudret ve nimet” şeklinde tevil edilmesinin ta'tile yol açtığını, bu sıfatların keyfiyetine ve künhüne de vakıf olunamayacağını belirten Ebû Hanîfe¹⁶ bu konular üzerinde imal-i fikirde bulunulmasını bununla birlikte bu çabanın âyetlerde verilen bilgi ile sınırlı tutulması gerektiği düşüncesindedir.

Ebû Hanîfe hocası Âsım (öl. 127/745) kanalıyla hem İbn Mes'ûd'un hem de Hz. Ali'nin kıraatlerine vakıf olmuştur. Öte yandan gelen rivayetler Ebû Hanîfe'nin belirli bir kıraat imamına bağlı kalmayıp diğer imamlardan da yararlandığını göstermektedir. Örnekler incelendiğinde Ebû Hanîfe âlimlerin okuyuşlarını bilip nakletmekle yetinmemiş¹⁷ bazı âyetlerde kendine has bir okuma tarzı geliştirmiş ve bu kıraatlerin tefsirle ilişkisini kurmuştur. O, Kur'an'ın güzel okunması gerektiğini belirttiği gibi okuyanın okuduğunu anlaması ve okuyuşun dinleyenlerin kalplerinde Allah korkusu hissini uyandırması gerektiğini belirterek kıraat ile anlam ilişkisine dikkat çekmiştir.¹⁸

Ebû Hanîfe fikirleri ile hem yaşadığı çağı hem de sonraki çağları aydınlattığı gibi Kur'an yorumunda da bir ekol oluşturmıştır. Ebû Hanîfe'nin görüşleri tefsirlerde çeşitli vesilelerle yer alırken âyetleri onun ortaya koyduğu anlayış çerçevesinde yorumlayan çok sayıda müfessire de ilham kaynağı olmuştur.¹⁹ Ebû Hanîfe'nin Osmanlı dönemi tefsirinde de ayrı bir yeri bulunmaktadır. Zira Selçukluların amelî konularda mensubu olduğu Hanefî mezhebi

¹⁰ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhu'l-Evsat, el-Fıkhu'l-Ekber, Risâletü Ebî Hanîfe, el-Vasiyye*, haz. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 13-14.

¹¹ Murat Şimşek, “Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 45-67.

¹² Hasan Keskin, “Ebû Hanîfe'nin Beş Risâlesinde Bazı Tefsir Problemlerine Yaklaşımı”, *İslâmî Araştırmalar* (Ebû Hanîfe Özel Sayısı) 15/1-2 (2002), 230-232; Tok, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, 194-202.

¹³ Âl-i İmrân 3/26; el-Mâide 5/64; el-Mü'minûn 23/88; Yâsîn 36/71, 83; Sâd 38/75; el-Fetih 48/10; el-Hadîd; 57/29; el-Mülk 67/1.

¹⁴ el-Bakara 2/115; el-En'âm 6/52; Ra'd 13/22; el-Kasas 28/88; er-Rûm 30/38, 39; er-Rahmân 55/27; el-İnsân 76/9; el-Leyl 92/20.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/28, 30; el-En'âm 6/12, 54.

¹⁶ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 63, 71-72.

¹⁷ Tok, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, 164-176.

¹⁸ Muhammed b. el-Hasen Şeybânî, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk. Hâlid Avvâd (Kuvayt: Dârü'n-Nevâdir, 2008), 1/278, 282; konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tok, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, 126-132.

¹⁹ Durur, “Kur'an Tefsirinde Ebû Hanîfe Ekolünün Rolü”, 484-488.

Anadolu’da yerleşik bir hal alarak Osmanlı ile birlikte devletin resmi mezhebi haline gelmiştir.²⁰ Osmanlı toplumunun çoğunun ameli açıdan Hanefî mezhebine mensup olması bu dönemde kaleme alınan tefsirlerin büyük oranda bu mezhebe mensup müfessirlerce ve bu bakış açısıyla yazılmasına neden olmuştur. Daha önce kaleme alınmış tefsirler üzerine şerh ve haşiyeye türü eser yazan Teftâzânî (öl. 792/1390) ve Cürçânî (öl. 816/1413) gibi Hanefî mezhebine mensup âlimlerin de Osmanlı dönemi Tefsir anlayışında Hanefî düşüncesinin yerleşmesinde katkısı olduğunu belirtmek gerekir.²¹ Bu âlimlerin, tefsirinde Hanefî mezhebinin görüşlerini öne çıkaran Zemahşerî’nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*’ını²² şerh eden eserler yazması ve Osmanlı dönemindeki tefsirlerin temel kaynağını da bu eserin oluşturması bu dönemde Hanefî düşüncesinin ve bakış açısının yer etmesine etki eden diğer unsurlardır.

Ebû Hanîfe’nin görüş ve yorumlarından etkin biçimde yararlananlardan ikisi Osmanlı dönemi müfessirlerinden Ebüssuûd Efendi ve Bursevî’dir. “Müftilenâm, şeyhülislâm, sultânü’l-müfessirîn, hâtimetü’l-müfessirîn, muallim-i sâni, allâme-i küll,” ünvanlarıyla anılan Ebüssuûd, tefsirinde Hanefî anlayışı temelinde âyetleri yorumlamanın ötesinde Hanefî mezhebi içindeki yerleşik ve sahih görüşle amel etmesi gerektiği yönünde fetva vererek Şâfiîler’in kendilerine Şâfiî fıkhnın uygulanması yönündeki özel ve ferdî taleplerini ve kadıların da bu yönde hüküm vermelerini doğru bulmaması veya Şâfiî kavliyle amel etmenin yasaklandığını belirtmesi ülkede Hanefilik mezhebinin güçlenmesine sebep olmuştur. Ebüssuûd, Hanefî mezhebine bu bağlılığı sebebiyle “Ebû Hanîfe-i Sâni” olarak anılmıştır.²³ Onun, Ebû Hanîfe ve görüşlerine bu bağlılığı tefsirine de yansımıştır. Ebüssuûd’un özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirinde bağlı bulunduğu Hanefî mezhebinin görüşlerini öne çıkardığı görülmektedir.²⁴ Kâtib Çelebi’nin (öl. 1067/1657) bu tefsiri tanıtırken ilk olarak “Nu’mân’ın mezhebi üzere kaleme alınmıştır” ifadesine yer vermesi onun Hanefî mezhebine bağlılığını ve bu anlayışın tefsirindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.²⁵ Onun, tefsirinde Hanefî mezhebini bu denli öne çıkarmasının arkasında *İrşâdü’l-akli’s-selîm* tefsirinin temel iki kaynağından biri olan *el-Keşşâf* tefsirinin²⁶ müellifi Zemahşerî’nin taassub derecesinde Hanefî mezhebine bağlı olması²⁷ sebebiyle eserinde çoğunlukla ilk olarak Ebû Hanîfe’nin görüşlerine yer vermesinin²⁸ de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı ve Beyzâvî’nin (öl.

²⁰ Rudolph Peters, “Resmi Bir Mezhep Olmak Ne Anlama Gelir? Hanefilik ve Osmanlı Devleti”, çev. Tuğrul Kütükcü, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (30 Ekim 2021), 400-408.

²¹ Ziya Demir, XIII. XVI y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 93.

²² Mehmet Kaya, *İrâb Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü-Zemahşerî Örneği* (Çorum: Bir Medya, 2014), 124; Abdülkadir Tekin, “Zemahşerî’nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği -el-Keşşâf Örneği-”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2018), 238.

²³ Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365-368; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 142-143.

²⁴ Süleyman Ateş, “İrşâdü’l-Akli’s-Selîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/457.

²⁵ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.), 1/65.

²⁶ Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebüssuûd, *Tefsîru Ebi’s-Su’ûd-İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâye’l-kitâbi’l-kerîm* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.), 1/4.

²⁷ Zemahşerî’nin Hanefilik mezhebini ve bu mezhebe bağlılığını öven şiirleri için bk. Ebû’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *Dîvânü Cârillâh ez-Zemahşerî* (Beyrut: Dârü Sâdır, 2008), 371.

²⁸ Kaya, *İrâb Değerlendirmelerinin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Rolü*, 124; Tekin, “Zemahşerî’nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği”, 238.

685/1286) *Envârü't-tenzîl*'inden sonra üçüncü sırada zikredilen Ebüssuûd'un tefsiri hak ettiği şöhrete ulaşamamıştır.²⁹

Osmanlı dönemi önemli müfessirlerinden biri olan İsmâil Bursevî de Bursa Ulu Camii'nde verdiği vaazların kayıt altına alınmasıyla oluşturulan tefsirinde³⁰ muhatabı olan ve ağırlıklı olarak Hanefî mezhebine mensup halka mesaj verme amacını güttüğü için birçok alanda Ebû Hanîfe ve görüşlerine değinmektedir. Ebüssuûd'un tefsiri gibi temel kaynaklarından birini Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının oluşturması³¹ sebebiyle *Rûhu'l-beyân* tefsirinde Ebû Hanîfe'nin yorumlarına sıklıkla yer verilmesine neden olmuştur. Bursevî ve tefsiri hakkında yapılan çalışmalarda onun Hanefî mezhebine mensubiyetine Ebüssuûd gibi doğrudan dikkat çekilmemekle birlikte onun, tefsirinde Ebû Hanîfe ve görüşlerine Ebüssuûd'dan daha fazla yer verdiği görülmektedir. Bu durum onun, tefsirinin *İrşâdü'l-akli's-selîm*'den daha geniş olması ve bu eserdeki yorumların kâhir ekseriyetinin Hanefî olan topluluğa yapılan vaazlardan oluşmuş olmasıyla açıklanabilir. Bu durum ayrıca onun, tefsirinde Ebû Hanîfe'den *İrşâdü'l-akli's-selîm* tefsirindekinden daha geniş bir alanda nakilde bulunmasına da neden olmuştur. Bursevî'nin tefsiri incelendiğinde onun, kelam, fıkıh, tasavvuf ve kıraat alanlarındaki yorumlarında Ebû Hanîfe'nin menkıbelerine ve görüşlerine değindiği görülmektedir.

Ebüssuûd'un *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı tefsiri hakkında ülkemizde Abdullah Aydemir³² ve Mahmut Sönmez³³ birer kitap yazmış olup esere ilişkin tez çalışmalarında müfessirin tefsir yöntemi,³⁴ tefsir usulü konularına³⁵ ve fikhî konulara yaklaşımına;³⁶ makalelerde ise eserin tanıtımı,³⁷ kıraat,³⁸ belâgat³⁹ konuları ile Ebüssuûd'un kelâmî görüşlerine⁴⁰ yoğunlaşıldığı görülmektedir. Ebû Hanîfe'nin bu tefsirdeki etkisini ele alan bir çalışma yapılmamıştır.

²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/65; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 150-151.

³⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.), 1-2; Ömer Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (Nisan 2008), 137.

³¹ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (01 Eylül 2011), 372.

³² Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993).

³³ Mahmut Sönmez, *Ebussuud Efendi Tefsiri'nin Tefsir Usulü Açısından İncelenmesi* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019).

³⁴ Adem Gerlegiz, *Ebussuud Efendi'nin Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018); Halil Şimşek, *The Missing Link in the History of Quranic Commentary: The Ottoman Period and the Quranic Commentary of Ebussuud/Abū alSu'ūd al-'Imādī (d. 1574 CE) Irshād al-'aql al-salīm ilā mazāyā al-Kitāb al-Karīm* (Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 2018); Shuruq Naguib, “Guiding the Sound Mind: Ebu's-su'ūd's Tafsir and Rhetorical Interpretation of the Qur'an in the Post-Classical Period”, *Osmanlı Araştırmaları* 42/42 (2013), 1-52.

³⁵ Arslan Durmuş, *Ebussuud Tefsiri'nde Kur'an İlimleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015); Hamza Tayyip Cıgal, “Ebussuud Efendi Tefsiri'nin Tefsir Usulü Açısından İncelenmesi”, *Usul İslam Araştırmaları* 39/39 (30 Haziran 2023), 179-182.

³⁶ Aykut Avcı, *Ebussuud Efendi'nin Ahkâm Ayetlerini Yorum Metodu* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Abdullah Akhmad Mughzı, *Ebussuud Tefsirini Sosyokültürel Bağlamında Okumak (Zekât, nikâh ve hac ayetleri bağlamında)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022).

³⁷ Adem Yerinde, “Ebussuud Efendi'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm'i”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 337-363.

Araştırmalarda mutasavvıf olması sebebiyle işârî yorumlara yoğunlaştığı görülen Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* tefsiri hakkında ise ülkemizde bir kitap kaleme alınmış⁴¹ olup esere ilişkin tez çalışmalarında müfessirin yorum yöntemi,⁴² Kur'an ilimleri,⁴³ tasavvuf kavramları⁴⁴ ve kıraat⁴⁵ konularına yaklaşımına odaklanıldığı; makalelerde ise bu tefsirin yorum yöntemi,⁴⁶ Osmanlı Tefsir anlayışındaki yeri,⁴⁷ işârî tefsir yöntemi,⁴⁸ dilbilimsel tefsir yöntemi⁴⁹ ile Bursevî'nin kelâmî görüşlerine⁵⁰ yönelik konulara yoğunlaştığı görülmektedir. Ebû Hanîfe'nin, Bursevî'nin tefsirine etkisini konu alan müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu iki önemli eser özelinde Ebû Hanîfe'nin Osmanlı Tefsir anlayışını yansıtan bir çalışma yapılması bu çalışmanın kaleme alınmasındaki temel gerekçeyi oluşturmaktadır.

1. *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ve Rûhu'l-beyân* Tefsirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi

Ebüs-suûd, tefsirinde yaklaşık kırk yerde Ebû Hanîfe'den Fıkıh, Kelâm, Kur'an ve yorumu hakkında nakilde bulunurken Bursevî, tefsirinde iki yüzden fazla yerde Fıkıh, Kelâm, Kur'an ilimleri, kıraat, tasavvuf; sihir, çocuğun annesinin karnında kaldığı süre gibi spiritüel ve tıbbî konularla bazı dilbilimsel çıkarımlarında onun görüş ve menkıbelerine başvurur. Bu açıdan bakıldığında Bursevî'nin, Ebû Hanîfe'den yararlandığı konu skalasının Ebüsuûd'dan daha geniş olduğu görülmektedir. Her iki müfessir ağırlıklı olarak fikhî konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine atıfta bulunurken yer yer her iki tefsirde aynı örneklerle de rastlanıl-

³⁸ Elayyan Farah Ahmad Hussein - Elhosry Samir Said, "Menhecü'l-İmâm Ebi's-Suûd el-İmâdî fi'l-Kırâât fi't-Tefsîr (İrşâdî'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ Kitâbî'l-Kerîm) min Hilâli'l-Kırââti'l-Vârîde fi Sûrati'r-Rûm Dirâse İstikrâiyye Tahlîliyye", *Mecelletü'l-Ulûmî'l-İslâmiyye'd-Devliyye* 7/3 (2023), 1-35.

³⁹ Âdem Yerinde, "Dil ve Belâgat Yönüyle Ebüsuûd Efendi'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbî'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-", *Usul İslam Araştırmaları* 26/26 (01 Temmuz 2016), 241-276.

⁴⁰ Özden Kanter, "Ebüsuûd Efendi'nin Kelâmî Görüşleri", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 191-218.

⁴¹ Nurullah Denizler, *Kur'an'ın Sûfî Yorumu Bursevî Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2019).

⁴² Derviş Dokgöz, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân tefsirindeki Usûlî ve Fikhî Görüşleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020); Ahmet Gökhan Öztürk, "Bazı Ahkâm Ayetlerinin İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhu'l-Beyan Adlı Tefsirinde İşari Yorumlanması", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2021), 62-69.

⁴³ Sıla İskeceli, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023); Süleyman Mollaibrahimoğlu - İskeçeli, "Bursevî'nin Nesih Konusunu Değerlendirmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (30 Haziran 2023), 147-162.

⁴⁴ Merve Şahin, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhu'l Beyan İsimli Tefsirinde Muhabbet* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Abdurrahman Halil Can - Güldane Gündüzöz, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Tefekkür Kavramına Yaklaşımı", *JSHSR: Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 8/72 (2021), 1635-1650.

⁴⁵ Ömer Özbek, *Bursevî'nin Ruhu'l-Beyan Adlı Tefsirinde "Usul-i Aşere"* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

⁴⁶ Başkan, "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansıması Biçimi", 137-144.

⁴⁷ Mohamad Anas Sarmını - Muhammed Sıddık, "İtticâhâtü Medârisi'l-Usmâniyye fi Mukârabeti's-Sünne ve'r-Rivâye: el-Burûsevî ve'l-Gûrânî Enmûzecen", *Bilimname* 2020/43 (30 Kasım 2020), 461-499.

⁴⁸ Mahyuddin Hashim vd., "et-Tefsîru's-Sûfî el-İşârî fi Bidâyeti's-Sâlikîn: Dirâse Nakdiyye fi Rûhi'l-Beyân li'l-Burûsevî", *Ma'âlim Al-Qur'ân Wa al-Sunnah* 11/12 (2016), 36-62; Nurullah Denizler, "İşârî Tefsirlerdeki Kıssa ve Mesel Yorumlarında İtibâr / Analoji Yöntemi: İsmail Hakkı Bursevî Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (15 Ocak 2017), 92-114.

⁴⁹ İlyas Ezial, "Al-Dawr Al-Lughawî fi Al-Tafsîr (Dirasah Manhajiyah fi Tafsîr Ruh Al-Bayan)", *Diwan: Jurnal Bahasa dan Sastra Arab* 14/2 (2022), 101-115.

⁵⁰ Cağfer Karadaş, "İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadî Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (01 Ocak 1999), 266-276.

maktadır. Bu girişin ardından her iki tefsir örnekleminde Ebû Hanîfe'nin Osmanlı tefsir anlayışına etkisine geçebiliriz.

1.1. İrşâdü'l-Akli's-Selîm Tefsiri'nde Ebû Hanîfe'nin Etkisi

Ebüssuûd, tefsirinde yaklaşık kırk yerde Ebû Hanîfe'ye atıfta bulunur. Ebû Hanîfe'ye duyduğu saygıyı belirtmek amacıyla adını zikrederken radiyallahu anh⁵¹ ve rahimehullah⁵² dualarına yer verir. Ebüsuûd Şeyhülislam olması sebebiyle tefsirinde Ebû Hanîfe'den çoğunlukla fikhî konularda nakilde bulunur. Müfessir, Fıkıh ilminin dışında Kelâm, Kıraat, Tasavvuf gibi ilim dallarına ilişkin yorumlarında da Ebû Hanîfe'nin görüşlerine atıfta bulunur.

1.1.1. Fikhî Konulara İlişkin Nakilleri

Ebüsuûd, tefsirinde Ebû Hanîfe'den çoğunlukla fikhî konularda nakilde bulunur. Müfessir, çoğu zaman Ebû Hanîfe'nin görüşünü müstakil olarak naklederken bazen de onun görüşlerini sahabe ve tabiun âlimleriyle⁵³ bazen de Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle birlikte zikreder.⁵⁴ Ebüsuûd, tefsirinde diğer mezhep imamlarıyla birlikte zikrettiği durumlarda her zaman tercihte bulunmamakla birlikte çoğu zaman Ebû Hanîfe'nin görüşünü ilk sırada nakleder.⁵⁵

Ebüsuûd, tefsirinde yer yer Ebû Hanîfe'nin fikhî konudaki görüşünün arka planı hakkında bilgi verir. Örneğin “Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin” âyetinde⁵⁶ tesmiyenin kasten ya da unutarak terk edilmesinin haram kılındığının anlaşıldığını belirten Ebüsuûd, Dâvûd ez-Zâhirî (öl. 270/884) ve Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) bu görüşte olduklarını, İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) “Hz. Peygamberin “Müslüman'ın kestiğinin helal olduğu”⁵⁷ şeklindeki hadisi sebebiyle ikisinin aksi yönde düşündüğünü belirtir. Ardından Ebû Hanîfe'nin konuya ilişkin görüşünü değerlendiren Ebüsuûd, onun kasıt ve unutmayı ayrı değerlendirdiğini ve âyetteki “O fısıktır” ifadesi sebebiyle kasıtlı olarak Allah'ın adının tesmiye edilmediği hayvanları meyte ya da Allah'ın dışındaki varlıklar için kesilen hayvanlar olarak değerlendirerek bu hayvanların helal olmadığı sonucuna vardığını belirtir.⁵⁸

Ebüsuûd'un, tefsirinde yer yer Ebû Hanîfe'nin fikhî delil çıkardığı âyete de değindiği görülmektedir. Örneğin insanın yaratılış aşamalarından bahseden el-Mü'minûn Sûresi 14. âyetteki “Nihayet onu bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz” ifadesinden Ebû Hanîfe'nin, bir yumurtadan onu gasp eden kişinin yanındayken civciv çıkması durumunda o civcivin yeni bir varlık olması sebebiyle tazminini gerektirmediği, sadece tavuğun tazmin edilmesi gerektiği sonucuna ulaştığını belirtir.⁵⁹

⁵¹ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/206; 3/9.

⁵² Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/61, 85, 166, 211; 3/79, 81; 7/72, 93.

⁵³ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 3/82.

⁵⁴ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 3/79, 81; 6/159.

⁵⁵ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/181.

⁵⁶ el-En'âm 6/121.

⁵⁷ Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y: Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, ts.), 19/186.

⁵⁸ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 3/180.

⁵⁹ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 6/126.

Ebüssuûd'un bazen bir konuda sadece Hanefî mezhebinin görüşüne yer verdiği görülmektedir. Örneğin yeterli fikri olgunluğa ulaşan yetimlere mallarının verilmesinin emredildiği âyette⁶⁰ israfa dikkat edemeyeceği ya da malda tasarrufta bulunamayacağı için fikri olgunluğa ulaşmayan kişilere mallarının asla verilmeyeceği görüşünde olan Ebüsuûd, Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve Muhammed'in (öl. 189/805) bu görüşte olduklarını belirtir. Ardından Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamberin hadisi⁶¹ sebebiyle yetimin yirmi beş yaşına geldikten sonra mallarının teslim edilmesi gerektiği; zira on sekiz yaşında bülüğe erse de davranışların oturması için yetimin yedi sene daha beklemesi gerektiği yönündeki görüşünü nakleder.⁶² Ebüsuûd'un bu konuda sadece Hanefî mezhebinin görüşlerine yer vermesi bu hususta mezhebin görüşünü benimsediğinin yanı sıra bu mezhebe olan bağlılığını da göstermektedir.

Ebüsuûd, tefsirinde çoğunlukla Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih etmekle birlikte yer yer bir karine sebebiyle diğer mezhep imamlarının görüşlerini de tercih etmektedir. Örneğin müfessir, *“وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهَرْنَ”* *“Temizlenene kadar eşlerinize yaklaşmayın!”*⁶³ âyetinde bedensel yakınlığın değil, cinsel birleşmenin kastedildiği ve bu konudaki sınırın beyan edildiği düşüncesindedir. Ebüsuûd, Ebû Hanîfe'ye göre bu sürenin kanın kesilmesiyle dolduğu; âdetin azami süresi dolduktan sonra bunun mümkün olduğu, aksi takdirde gusül gerektiği ya da kanın kesilmesi üzerinden bir namaz vaktinin geçmesi gerektiği yönündeki görüşünü naklettikten sonra İmam Şâfiî'nin, kanın kesilmesinden sonra mutlaka guslün gerektiği yönündeki görüşünü şeddeli kiraatin (يَطْهَرْنَ) ortaya koyduğunu belirtir. Bir sonraki âyette fiilin تَطْهَرْنَ şeklinde şeddeli olarak gelmesi sebebiyle Ebüsuûd'un bu âyeti gusül olarak tefsir ettiği, dolayısıyla bu konuda İmam Şâfiî'nin görüşünü tercih ettiği görülmektedir.⁶⁴ Bu örnekte onun bu âyetin siyakına karine olarak başvurduğu ve âyetin devamındaki fiilin formuna uygun kıraati tercih ettiği görülmektedir.

Ebüsuûd bazen de ilk sırada Ebû Hanîfe'nin görüşünü naklettikten sonra o konuda kendi görüşünü belirtir. Örneğin dinden çıkan kişinin feyden hakkı olup olmaması meselesinde ilk olarak Ebû Hanîfe'nin bu kişilerin feyden hakları olmadığı yönündeki görüşüne değindikten sonra İmam Şâfiî'nin, onların diğer mallarında da hakları olmadığı yönündeki görüşü nakleden Ebüsuûd, ardından o malların varislere ait olduğu yönündeki görüşü ortaya koyar.⁶⁵

Ebüsuûd, tefsirinde yer yer bazı fikhî konularda Ebû Hanîfe'nin yorumlarına da yer verir. Onlardan bazıları şunlardır:

⁶⁰ en-Nisâ 4/6.

⁶¹ Ebül-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Ebû Mu'âz Tarık b. 'Avdillah b. Muhamme (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995), 3/256.

⁶² Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/222.

⁶³ el-Bakara 2/222.

⁶⁴ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/222.

⁶⁵ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/268; 2/61, 166, 173, 225; 3/9; 8/217; 9/134.

1.1.1.1. Namazda “Âmin” Denilmesi

Tefsirinde isim fiil olan el-Fâtiha Sûresinden sonra okunan “âmîn” kelimesine⁶⁶ ilişkin bazı konulara değinen Ebüssuûd, bu kelimenin namazda okunması konusunda doğrudan Ebû Hanîfe'nin görüşüne değinir. Ebû Hanîfe'den, namaz kılan kişinin gizliden okuyacağı yönündeki görüşünün meşhur olduğunu belirten Ebüssuûd, davetçi olması açısından imamın bu kelimeyi okumayacağı yönünde kendisinden bir görüş daha nakledildiğini belirtir. Hasan-ı Basrî'nin de aynı görüşte olduğunu belirten Ebû Hanîfe ardından Abdullah b. Mugaffel (öl. 59/679) ve Enes b. Mâlik'in (öl. 179/795) de Hz. Peygamber'in bu kelimeyi gizli okuduğu yönde rivayette bulunduklarını nakleder.⁶⁷ Ebüssuûd'un Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşünün temelinde Hz. Peygamber ve sahabenin uygulaması yatmakta olup bunu tefsirinde belirtmekle birlikte Ebû Hanîfe'yi ilk sırada zikretmesi onun görüşlerine ne denli önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir.⁶⁸

1.1.1.2. Ehl-i Kitabın Mescitlere Girmesi

Ebüssuûd “Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir”⁶⁹ âyetinde mescitlere girilip ibadet edilmesine mâni olanların tehdit edildiğini, âyitin bu yönüyle inananlara yönelik de bir yardım vaadi içerdiğini belirtir. Ardından âyete ilişkin Beyt-i Makdis'e Hristiyan birisinin ancak korkarak hırsız gibi girebileceği yönünde bir görüş belirtildiğini ve bu yönüyle âyetteki yasağın bütün mescitleri kapsadığına ilişkin bir görüşün daha olduğunu belirtir. Ebüssuûd bununla birlikte bu konuda ihtilaf edildiğini, Ebû Hanîfe'nin ise Ehl-i Kitab'ın mescitlere girmesine mutlak cevaz verdiğini, İmam Mâlik'in bu konuda mutlak yasağı benimsediğini ve İmam Şâfiî'nin ise bu yasağı Mescid-i Haram ile sınırlandırdığını belirtir.⁷⁰ Ebüssuûd, bu konuda net olarak bir tercihte bulunmakla birlikte onun, Hanefî mezhebine mensubiyeti sebebiyle Ebû Hanîfe'nin görüşünü ilk sırada naklettiği görülmektedir.

1.1.1.3. Muhrimin Avı

Ebüssuûd اَحْلَ لَكُمْ صَيْدَ الْبَحْرِ وَطَعَامَهُ مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلْغَيَّارَةِ ۚ وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدَ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرَمًا ۚ âyetinin⁷¹ tefsirinde muhrimin denizde yakaladığı avın yenmesiyle ilgili olarak da Ebû Hanîfe'nin görüşüne başvurur. Ebû Hureyre (öl. 58/678), Atâ (b. Ebû Rebâh) (öl. 114/732), Mücahid (öl. 103/721) ve Saîd b. Cübeyr'in (öl. 94/713 [?]) muhrimin avcıya göstermeyip kendisi için yakaladığı ile ihramdan önce yakaladığı avının helal olduğu yönünde görüş bildirdiklerini belirtmektedir. Bununla birlikte Ebüssuûd'un değindiği bu görüşlerde kara mı yahut deniz avının helal olduğu konusu açık değildir. Ardındaki ifadelerde helal olanla kara avının kastedildiği anlaşılmaktadır. Ebüssuûd, Ebû Hanîfe'nin de aynı görüşte olduğunu, hitabın muhrimlere

⁶⁶ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sargon Erdem, “Âmin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1991), 3/62-63.

⁶⁷ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/20.

⁶⁸ Ebüssuûd'un kıraatlere yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil Şimşek, “Fluidity of Reading the Qur'an into Late Middle Ages between the Readers and the Exegetes: The Case of Abû al-Su'ûd (Ebüssuûd, d. 982/1574).”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/Özel Sayı (2023), 89-96.

⁶⁹ el-Bakara 2/114.

⁷⁰ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/149.

⁷¹ el-Mâide 5/96.

yönelik olup anlamın “*Karada kendiniz için tuttuğunuz size haram kılınmıştır. Oradan başkalarının avı çıkar*” şeklinde olup buradan kara dışında tutulan avın helal olduğu anlamına ulaştığı, İmam Mâlik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel’in ise muhrimin bu avı da yemesini helal görmelerini belirtir.⁷² Bu örnekte Ebüssûd’un, sahabe ve tâbiün âlimlerinin görüşünün hemen ardından Ebû Hanîfe’nin görüşüne yer vermesinden onun Ebû Hanîfe’nin görüşünün isabetli olduğuna yönelik bir mesaj verme düşüncesinde olduğu akla gelmektedir.

1.1.2. Kelâmî Konulara İlişkin Nakilleri

Tefsirinde kelâmî konulara da değinen Ebüssûd,⁷³ fıkıhçı kimliğinin yanı sıra Kelâm alanında da uzman olan Ebû Hanîfe’nin bu konudaki görüşlerine az da olsa değinmiştir. Onlarda biri de imanda ikrarın gerekliliği konusudur. Ebüssûd tasdik olmadan imanın gerçekleşmeyeceğini belirttikten sonra mezheplerin imanda dil ile ikrarın gerekli olup olmaması konusundaki görüşlerine değinir. İlk olarak Ebû Musâ el-Eş’arî (öl. 42/662-63) ve ona uyanların bu konudaki görüşüne değinen Ebüssûd, ona göre ahkâmın o kişi hakkında uygulanması için imanın temel olduğunu belirtir. Ardından hak olduğunu belirttiği Ebû Hanîfe ve ona uyanların bu konudaki görüşüne değinen Ebüssûd, onun imanı iki kısımda incelediğini; ilkinin ikrar olup onun da ikrah gibi zaruret durumunda gerekli olmadığını belirtir.⁷⁴ Ebüssûd’un Ebû Hanîfe’nin konuya ilişkin aynı minvaldeki görüşüne yer vermeden önce âyeti aynı şekilde tefsir ettiği göz önünde bulundurduğunda onun Ebû Hanîfe’nin görüşüne kendi yorumunu desteklemek için başvurduğu adüşüncesi akla gelmektedir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe imanı Ebüssûd’un belirttiğinden daha geniş bir perspektifte ele almakta olup; imanın tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslam olmak üzere beş aşamadan oluştuğunu, isimler farklı olsa da anlamsal karşılıklarının aynı olduğu görüşündedir.⁷⁵

1.1.3. Kur’an ve Yorumu Hakkındaki Nakilleri

Ebüssûd, tefsirinde az da olsa Kur’an ve yorumuna ilişkin Ebû Hanîfe’nin görüşlerine değinir. Ebüssûd bazı âyetlerin konumuna ilişkin bilgi verirken Ebû Hanîfe’nin görüşüne başvurur. Örneğin Ebû Hanîfe’nin “*Kafirler için hazırlanmış olan ateşten sakının*”⁷⁶ âyetinin Kur’an’ın en korkutucu âyeti olduğu, zira bu âyette inananların kafirler için hazırlanan ateşle tehdit edildiği yönündeki ifadesini nakleder.⁷⁷

Ebüssûd bazen Ebû Hanîfe’nin âyetin delaletinden çıkardığı anlama da değinir. Örneğin o, “*Mekke vadisinde size onları yenmeyi nasip ettikten sonra onların ellerini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çeken de odur. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir*”⁷⁸ âyetinden Ebû Hanîfe’nin Mekke’nin savaşla değil barışla alındığı sonucunu çı-

⁷² Ebüssûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, 3/82; Ögüt, “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/61.

⁷³ Karadaş, “İsmail Hakkı Bursevi’nin İtikadı Görüşleri”, 266-276; Kanter, “Ebüssûd Efendi’nin Kelâmî Görüşleri”, 194-217.

⁷⁴ Ebüssûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, 1/30.

⁷⁵ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*, 18-19.

⁷⁶ Âl-İ İmrân 3/131.

⁷⁷ Ebüssûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, 2/84-85; Ebû’l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmidi’t-tenzil ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘Arabî, 1987), 1/414.

⁷⁸ el-Feth 48/24.

kardığını belirtir.⁷⁹ Tarihi bir vakıa olan bu olayın sadece âyete ilişkin dilbilimsel analiz ile açıklanması eksik bir yaklaşım olur. Mekke'nin fethini on bin kişilik bir ordunun gerçekleştirmesi, Hz. Peygamberin gerekmedikçe savaşılmamasını emretmesine rağmen Mekkelilerden yirmi sekiz kişinin öldüğü ve Müslümanlardan ise üç kişinin şehit olduğu bilgisi⁸⁰ göz önünde bulundurulduğunda bu çıkarımın doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ebüssuûd'un, sûrenin başında iki grup arasında şiddetli bir çatışma olmamakla birlikte karşılıklı ok atışı olduğunu belirtmesi⁸¹ onun, bu ufak çatışmayı savaş olarak değerlendirmedigini göstermektedir.

Ebüssuûd yer yer âyetteki çıkarımını Ebû Hanîfe'nin bir sözüyle destekler. Bu meyanda o, “*Her iki cennette türlü meyveler, hurma ve nar var*” âyetinde⁸² hurma ve narın meyve olmakla birlikte üstünlükleri sebebiyle ayrıca zikredildiğini; hurmanın hem gıda hem meyve, narın ise hem meyve hem de şifa olduğunu belirttikten sonra Ebû Hanîfe'nin, meyve yemeyeceğine yemin edip nar ve kuru hurma yiyen kişinin yemininden dönmüş sayılmayacağına ilişkin görüşünü nakleder.⁸³ Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin bu konudaki ifadesine kendi yorumuna destek olması amacıyla değinen Ebüssuûd'dan farklı düşündüğü; onun atfın mufarakât ifade etmesi kuralından⁸⁴ hareketle nar ve hurmayı meyve olarak değerlendirmedigini anlaşılmaktadır.

1.2. Rûhu'l-beyân Tefsirinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi

Bursevî'nin vaaz ve irşad faaliyetleri münasebetiyle başta tefsirler olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalananarak meydana getirdiği *Rûhu'l-beyân* tefsiri bu sebeple çoğunlukla halka yönelik mesaj içeren bir eser hüviyetindedir. Halkı irşat çabasının tefsire yansımış biçimi olan bu eserde⁸⁵ halkın ihtiyacı olan birçok konuya değinilmiştir. Bu yönüyle eserde fıkıh, kelam, tasavvuf, kıraat ilimlerinin yanı sıra sosyal hayat ve siyasetle ilgili bilgi ve yorumlara da yer verilmiştir.⁸⁶ Eserde özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirinde Hanefî mezhebinin görüşleri temel alınmıştır.⁸⁷ Oldukça geniş bir hacme sahip olan *Rûhu'l-beyân* tefsirinde Ebû Hanîfe'nin etkisi derinden hissedilmektedir. Bu minvalde eserde fikhî, kelâmî, tasavvufî yorumların yanı sıra Kıraat, Kur'an ilimleri ve farklı alanlara ilişkin bilgi ve yorumlarda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden ve özellikle de halka mesaj verilmek istenen konularda ise menkıbelerinden yararlanılmaktadır. Ebüssuûd, kendisine bağlılığı sebebiyle her ne kadar Ebû Hanîfe-i Sâni olarak anılsa da Bursevî'nin Ebû Hanîfe'ye olan bağlılığının ondan daha ileri boyutta olduğu görülmektedir. Bu çerçevede onun Ebû Hanîfe'nin görüşlerine değinirken yer yer el-

⁷⁹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 8/111.

⁸⁰ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/557-558.

⁸¹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 8/103.

⁸² er-Rahmân 55/68.

⁸³ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 8/186.

⁸⁴ Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr vd. (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 2000), 1/158.

⁸⁵ Başkan, “Halkı İrşad Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi”, 137-144.

⁸⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 713-714.

⁸⁷ Başkan, “Halkı İrşad Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi”, 138.

İmam,⁸⁸ İmâm-ı A‘zam,⁸⁹ İmâmüna‘l-A‘zam⁹⁰ ifadelerine yer verdiği görülmektedir. Onun Hasan-ı Basrî’yi (öl. 110/728) tasavvufun kaynağı olması açısından Hızır’a, Ebû Hanîfe’yi ise zahir ilimlerin kaynağı olması açısından Hz. Mûsâ’ya benzetmesi⁹¹ kendisine duyduğu sevginin yanı sıra şer‘î ilimlerde yerleştirdiği konumunun büyüklüğünü göstermesi açısından da önemlidir. Bu çerçevede Bursevî’nin “*Her kim kendini iyiliğe adanmış olarak özünü Allah’a teslim ederse...*” âyetindeki⁹² “Hanîf” kelimesi üzerinden yaptığı dil oyunu ile “Din ve ilim Hanîfî’dir. Hanîfî yani “cömertlik” Hatem et-Tâî’ye, hilm Ahnef b. Kays’a mensuptur. Dinin Hz. İbrahim’e ve ilmin Ebû Hanîfe’ye nispet edildiği gibi...” ifadeleriyle Ebû Hanîfe’yi övmesi⁹³ ona olan bağlılığının boyutunu göstermektedir. Bursevî bu sebeple kendisinden rahmetullah,⁹⁴ rahimehullah,⁹⁵ radiyallahu anh⁹⁶ gibi dua ifadeleriyle bahsetmeye özen gösterdiği gibi halka mesaj verme adına yer yer onun menkıbelerine de değinmektedir.⁹⁷ Bu çerçevede onun, tefsirinde yer yer gerçekliği tartışılır rivayetlere yer verdiği de görülmektedir. Örneğin Ebû Hanîfe’nin insanları kendi mezhebine rüya yoluyla gelen nebevî bir işarete dayalı olarak davet ettiğini, bunun, onun kemaline yönelik en doğru delil olduğunu, çünkü geceyi kıyamla geçirip Kâbe’de Allah’tan “Ey Ebû Hanîfe! Hizmetimi tamamladın. Beni tam olarak tanıdın. Ben de seni ve sana tabi olanları kıyamete kadar bağışladım” sözünü işittiğini belirtir.⁹⁸ Ebû Hanîfe’nin rüyasında Allah’ı gördüğünü ifade eden Bursevî⁹⁹ tefsirinde Ebû Hanîfe’nin emanet olarak verdiği malını almak için Mecûsî’nin evine gittiği sırada ayakkabısına pislik bulaştığı, bu pisliğin ayakkabısından sökülüp Mecûsî’nin duvarına düştüğü, onun bu duruma şaşırıldığı ve bu durumu Mecûsî’ye anlattığında Müslüman olduğu şeklinde¹⁰⁰ ilginç hikayelere yer verir. Onun bu hikayeleri nakletmekteki amacının Ebû Hanîfe üzerinden hitap ettiği halk kitlesinin dini motivasyonunu artırmak olduğu ifade edilebilir. Onun bu amacı zulme karşı direniş ve takva konularında kendisini daha net hissettirmektedir. Bu girişin ardından Bursevî’nin, tefsirinde Ebû Hanîfe’den naklettiği bilgi ve yorumları incelemeye geçebiliriz.

1.2.1. Fıkḥî Konulara İlişkin Nakilleri

Bursevî, sûfî kimliğiyle tanınmakla birlikte *Rûhu’l-beyân* tefsirinde çok sayıda âyeti fıkḥî açıdan da yorumlar. Bunda Osmanlı toplumunda şekil merkezli din anlayışına sahip olması etkilidir.¹⁰¹ Ebûsûûd gibi Bursevî de tefsirinde Ebû Hanîfe’den çoğunlukla fıkḥî konularda nakiller yapar. Hanefî mezhebi ve Ebû Hanîfe’nin görüşlerinin hak olduğunu belirten

⁸⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/123; 8/396; 9/115.

⁸⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/303; 2/433; 3/19, 95, 348, 410; 6/64; 8/88; 9/4030 vd.

⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/15; 6/398; 9/525.

⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/272.

⁹² Lokmân 31/22.

⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/30, 363.

⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/253; 9/393, 525.

⁹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/12, 150, 193; 6/123, 299.

⁹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/149; 9/350; 10/380.

⁹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1, 31; 3/15; 8/120, 175, 240; 9-23-24.

⁹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/213; 8/88.

⁹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/80.

¹⁰⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/303.

¹⁰¹ Öztürk Ahmet Gökhan, *İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-beyân Adlı Tefsirinde Ahkâmu’l-Kur’ân* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023), 55-283.

Bursevî¹⁰² yer yer Ebû Hanîfe'nin âyetten yaptığı fikhî istidlali hakkında bilgi verir. Örneğin “*Tevrat'ta İsrâiloğulları'na, 'Cana can, göze göz, burna burun, kulağa kulak, dişe diş... yazdık*” âyetindeki¹⁰³ genel/âm ifade dolayısıyla Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778) ve Ebû Hanîfe'nin hür insanın köle, Müminin ise kâfir karşılığında kısas amaçlı öldürülebileceği görüşünde olduğunu belirtir.¹⁰⁴

Bursevî'nin fikhî konularda aynı görüşe sahip âlimlerin yorumlarını toplu olarak zikrederken Ebû Hanîfe'yi özellikle zikrettiği görülür. Örneğin âlimlerin çoğunun av için eğitilmiş hayvanların yediklerinden geri kalanlarının köpek haricindekilerin yiyebileceğini belirttiğini ifade eden Bursevî bunlar arasında sadece Ebû Hanîfe'nin ismini nakleder.¹⁰⁵ Bu da onu diğer âlimlerden farklı bir yere konumlandığını göstermektedir.

Bursevî bazı fikhî görüşlerini desteklemek amacıyla da Ebû Hanîfe'nin menkıbelerine başvurur. Örneğin “*Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır*”¹⁰⁶ âyetini tefsir ederken borç veren kişinin ödemeyi verilenden daha iyi bir malla yapacağı şartını koşmasının menfaat elde etme amaçlı bir borç olduğunu belirttikten sonra bunun faiz olduğunu belirtir. Bursevî bu görüşü Ebû Hanîfe'nin başından geçen bir olayla bunu destekler. Buna göre Ebû Hanîfe bir adama bin siyah dirhem borç vermiş adam da kendisine bu borcu bin beyaz dirhem olarak ödemek isteyince faiz olabileceği endişesiyle kabul etmemiş ve adamdan kendisine verdiği dirhemlerin aynısını almıştır.¹⁰⁷

Bursevî bazı ibadetlerin diğerlerinden faziletli olduğuna ilişkin görüşü desteklemek için Ebû Hanîfe'nin hayatından örnekler verir. Bu bağlamda tefsirinde hac ibadetinin önemine değinen Bursevî, Ebû Hanîfe'nin haccetmeden önce ibadetlerin faziletleri hakkında değerlendirmeleri olduğunu haccettikten sonra ise haccı diğer ibadetlerden üstün tuttuğunu belirtir.¹⁰⁸

Bursevî, tefsirinde Ebüssuûd ile aynı fikhî konulara da temas eder. Bu durum iki müfessirin aynı kültürden beslenmesi ile ilgilidir. Bursevî de Ebüssuûd gibi el-Mü'minûn suresi 14. âyetteki “*Nihayet onu bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz*” ifadesinden bir yumurtadan onu gasp eden kişinin yanındayken civciv çıkması durumunda Ebû Hanîfe'nin o civcivin yeni bir varlık olması sebebiyle tazminini gerektirmediği, sadece tavuğun tazmin edilmesi gerektiği görüşünde olduğunu ve onun bu âyeti delil gösterdiğini belirtir.¹⁰⁹ Âyetin hırsızlıkla bir ilişkisi bulunmamasından her iki müfessirin yaşadıkları dönemde hırsızlık olaylarının fazla olması sebebiyle halka bu âyet üzerinden mesaj vermeyi amaçladıkları akla gelmektedir. Bir diğer örnekte ise Bursevî “*Her iki cennette türlü meyveler, hurma ve nar var*” âyetinde¹¹⁰ hurma ve narın meyve olmakla birlikte üstünlükleri sebebiyle ayrıca zikredildiğini; hurmanın hem gıda hem meyve, narın ise hem meyve hem de şifa olduğunu belirttikten sonra Ebû

¹⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/32.

¹⁰³ el-Mâide 5/45.

¹⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/284; diğer örnekler için bk. Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/336; 7/39; 8/18; 9/48, 531; 10/382 vd.

¹⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/346.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/275.

¹⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/437; bir diğer örnek için bk. Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 3/154.

¹⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/25-26.

¹⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/71.

¹¹⁰ er-Rahmân 55/68.

Hanîfe'nin, meyve yemeyeceğine yemin edip nar ve kuru hurma yiyen kişinin yemininden dönmediğine ilişkin görüşünü nakleder.¹¹¹ Ardından her iki meyve lûgat ve örf açısından meyve sayılsa da lezzet ve nimet açısından diğer meyvelerden üstün oldukları için ayrıca zikredildiği şeklinde bir rivayet nakleder.¹¹² Ebüssuûd'un da tefsirinde eyer verdiği bu yorum bize her iki müfessirin aynı kaynaktan beslendiklerini göstermesi açısından önemlidir. Bu girişin ardından Bursevî'nin bazı fikhî konularda Ebû Hanîfe'den yaptığı nakillerinden örneklerle geçebiliriz. Bu bağlamda Bursevî'nin kadının ve erkeğin avreti, hırsızın elinin kesilmesinde nisap miktarı ile Türk toplumunda yer kendine yer bulan hîle-i şer'îye konuları başta olmak üzere çeşitli fikhî konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden yararlandığı görülmektedir.

1.2.1.1. Kadının ve Erkeğin Avreti

Sûfî kişiliğiyle öne çıkan Bursevî erkeğin kadına bakması konusunu fikhî açıdan değil tasavvufî açıdan ele alır. Erkeğin mahremi olan kadına bakmaması gerektiği hususuna hadislerle değinen Bursevî¹¹³ *“Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Dışarıda kalanlardan başka ziynetlerini göstermesinler. Başörtülerini yakalarının üzerinden bağlasınlar”* âyetinde¹¹⁴ mahrem kadına göre erkeğin avret mahalli konusunu ele alırken mezheplerin ve Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili görüşlerine değinir. Öncelikle Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve İmam Mâlik'in, mahrem kadının, erkeğin sadece yüz ve gözlerine bakabileceği görüşünde olduklarını belirten Bursevî doğru olanın her iki cinsin birbirine bakmaması şeklindeki İmam Şâfiî'nin görüşü olduğunu belirtir. Ardından erkeklerin birbirine yönelik avreti konusuna değinen Bursevî, Ebû Hanîfe'nin erkeğin avretinin göbeği ile diz kapağının altı olduğu görüşünde olduğunu, İmam Mâlik'in cinsel bölgeler ve dizler, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in ise göbek ve diz kapağı arasının avret olduğu görüşünde olduklarını belirtir.¹¹⁵ Onun erkeğin avreti konusunda ilk sırada zikretmesinden Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun bu konuyu özellikle bayanlar konusunda fıkıhtan çok tasavvuf çerçevesinde ele aldığı ve bu yöntemiyle halka mesaj verme amacını güttüğü anlaşılmaktadır.

1.2.1.2. El Kesme Cezasında Nisap Miktarı

Bursevî *“Onlar büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınırlar, öfkelendiklerinde dahi bağışlarlar”* âyetinin¹¹⁶ tefsirinde hırsızlık için el kesmenin nisap miktarına değinir ve konuya ilişkin Ebû Hanîfe'nin görüşüne yer verir. Cahiliyye döneminde Arapların biri Kâbe'yi imardan insanları engellemek ve hacıların yollarını kesmek olmak üzere iki büyük günahı olduğunu belirten Bursevî, Ebû Hanîfe'ye göre yol kesmek suretiyle gasp edilen malın ayni ya da kıymet açısından on dirhem olduğunu belirten Bursevî, onun ayıplı malın bilerek satılmasını da bu kapsamda değerlendirdiğini ve bu tür hırsızlıkta nisabı on dirhemden az olarak belirlediğini ifade eder.¹¹⁷ Bursevî'nin, en-Nûr Sûresinin ilk âyetlerini tefsir ederken de-

¹¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/186.

¹¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/75; ayrıca bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/312.

¹¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/140.

¹¹⁴ en-Nûr 24/31.

¹¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/141.

¹¹⁶ eş-Şûrâ 42/37.

¹¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/368.

ğindiği bu konuya¹¹⁸ bu âyette de değinmesi halka mesaj verme amacı güttüğünü göstermektedir. Zira Bursevî'nin yaşadığı dönemde taşradan şehre göçün fazlalığı işsizlik sorununu ortaya çıkarmış bu da Osmanlı Devleti'nde hırsızlık suçunun artmasına neden olmuştur.¹¹⁹

1.2.1.3. Hîle-i Şer'iyye

Bursevî, “Şekil bakımından hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak yasaklanmış bir sonucu elde etmek amacıyla yapılan muamele” şeklinde tanımlanan hîle-i şer'iyye¹²⁰ konusunda da Ebû Hanîfe'nin uygulamasına yer verir. Bu bağlamda “*Allah size (belli durumlarda) yeminlerinizi çözmeyi meşrû kılmıştır*” âyetinin¹²¹ tefsirinde bu hafifletmenin Allah'tan bir rahmet olduğunu belirten Bursevî, hadlerde de hîle-i şer'iyye uygulanabileceğini belirtmek amacıyla el-Leys b. Sa'd'ın Ebû Hanîfe'yi döveceğine yemin ettiğini ancak pişman olup yemininden dönmek istediğini, Ebû Hanîfe'nin bir kılıç alıp geniş yüzüyle kendisine vurmasını istediğini ve böylelikle yeminini gerçekleştirmiş olacağını belirttiği şeklindeki rivayeti aktarır.¹²² Onun tefsirinde bu konuya değinmesinin arka planında 17. yüzyılda Osmanlı'nın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik problemleri aşmak için bu yola sıklıkla başvurulması yatmaktadır.¹²³ Bu örnek müfessirin yaşadığı toplumdaki uygulamaların tefsire yansımaları bakımından önemlidir.

1.2.2. Kelâmî Konulara İlişkin Nakilleri

Bursevî, tefsirinde Ebû Hanîfe'den yer yer bazı kelâmî konularda nakillerde bulunur. Bu konuların arasında iman mahiyeti, artıp eksilmesi, halku'l-Kur'an, cinlerin ahiretteki durumu gelmektedir.

1.2.2.1. İmanın Mahiyeti

Bursevî, tefsirinde iman mahiyeti konusunda Ebû Hanîfe ve diğer mezhep imamlarının görüşüne değinir. Bu çerçevede “*Bedevîler 'İman ettik' dediler. (Sen de şunu söyle:) 'Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre sadece boyun eğdiniz'*” âyetinde¹²⁴ iman mahiyeti konusuna değinen Bursevî, Ebû Hanîfe'nin iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar; diğer üç imamın ise kalp ile tasdik dil ile ikrar ve organlarla amel olarak tanımladıklarını ifade ettikten sonra esasında iman temelinin kalple ikrar olup diğer iki unsurun iman göstergesi olduğunu belirtir.¹²⁵ Bu ifadelerine bakıldığında Bursevî'nin dört mezhep imamının konuya ilişkin görüşlerine katılmadığı anlaşılmaktadır. Bursevî'nin bu âyetin yorumunda iman mekânı

¹¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/391.

¹¹⁹ Suha Oğuz Baytimur, “Osmanlı Devleti'nde Hırsızlık Suçları ve Uygulanan Cezalar (1789-1839)”, *Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları* 8/15 (Ağustos 2018), 100.

¹²⁰ Saffet Köse, “Hiyel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/170-178.

¹²¹ et-Tahrîm 66/2.

¹²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/44; Bursevî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine başvurduğu diğer fıkhi konular için bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/291, 302, 310, 321, 436; 2/67, 166, 191, 273, 440; 3/95, 305; 4/357; 5/51; 6/114; 7/17; 8/369, 423; 9/393, 430; 10/35 vd.

¹²³ Salih Korkmaz, “İslam Hukukunda Hîle-i Şer'iyye Meselesi ve Buna Dair Bir Osmanlı Hukuku Tatbikatı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14/1 (Haziran 2024), 570.

¹²⁴ el-Hucurât 49/14.

¹²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/94.

meselesini de tartışmaya açtığı ve Ebû Hanîfe'nin, imanın karar kıldığı yerin kalp, bedenine ise bu imanın tezahür ettiği mekân olduğu, bedenden bir organın eksilmesi durumunda imanın kalbe döneceği yönündeki görüşünü¹²⁶ benimsediği görülmektedir.

1.2.2.2. İmanın Artıp Eksilmesi

Bursevî, tefsirinde imanın artıp eksilmesi hususuna değinirken de Ebû Hanîfe'nin konuya ilişkin görüşünü nakletmektedir. O, “*Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler, Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyenler, 'Bir kısmına inanırız ama bir kısmına inanmayız' diyenler ve bunlar arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu, işte gerçek kâfirler bunlardır ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır*” âyetini¹²⁷ tefsir ederken iman ve tevhidin dine ilişkin her şeyin aslı olduğunu ve İmâm-ı Âzam'a göre azalıp eksilmese de nurunun taatlerle arttığı ve seyyiat ile azaldığını ifade eder. Ardından tasavvuf yolunda süluk etmek isteyen talibin şeriatin ahkâmı ve tarikatın adabına uyması gerektiğini belirtir.¹²⁸ Bursevî Ebû Hanîfe gibi imanın kendisinin olmasa da nurunun arttığı düşüncesindedir. Sîfî kişiliği de olan Bursevî iman, şariat ve tasavvuf arasında bir bağ olduğu, bu iki unsurun imanın nurunun artıp eksilmesinde etkili olduğu görüşündedir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin konuya ilişkin görüşü incelendiğinde onun, imanın yakîn ve tasdik açısından artıp eksilebileceğini¹²⁹ yani imanın eksilmesinin küfrün artması, imanın artmasının da küfrün eksilmesi sebebiyle olacağı görüşünde olduğu, fakire zekâtın farz olmaması gibi çoğu zaman inanlardan amel zorunluluğunun sakıt olması sebebiyle iman ile amel arasında ontolojik bir ilişki olmadığını belirttiği görülmektedir.¹³⁰ Bu örnekte Bursevî'nin insanlara tasavvufî mesaj vermek ve onları ibadetlere yöneltmek amacıyla Ebû Hanîfe'nin bu görüşünü farklı aksettirdiği görülmektedir.

1.2.2.3. Kabir Azabı

Bursevî, *Rûhu'l beyân* tefsirinde kabir azabının mahiyetine ilişkin Ebû Hanîfe'nin görüşüne değinir. Kabir azabının sadece ruhani olacağını görüşünde olan Bursevî kabirdeki sualin hem ruh hem de bedene yapılacağı yönünde görüş bildiren İmâm-ı Âzam'ın bu görüşle her iki unsurun birbiri ile olan sıkı ilişkisine işaret etmek istediğini belirterek¹³¹ dolaylı olarak kendi görüşünü desteklemeye çalışmaktadır. Ebû Hanîfe kabirdeki ruh ve bedeni iki farklı unsur olarak değerlendirirken Bursevî'nin azabın sadece ruha yapılacağını açıkça belirten Ebû Hanîfe'nin bu görüşünde bedeni de kastettiğine yönelik ifadeleri zorlama bir çıkarımdan ibarettir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin eserleri incelendiğinde onun sadece kabir azabının olacağını belirttiği, mahiyeti hakkında bir görüş belirtmediği görülmektedir.¹³²

1.2.2.4. Cinlerin Ahiretteki Durumu

Bursevî, tefsirinde cinlerin ahiretteki durumuna ilişkin Ebû Hanîfe'nin görüşüne de değinir. Ebû Hanîfe'nin, “*Âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna Furkân'ı indiren Allah aşkındır;*

¹²⁶ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 64.

¹²⁷ en-Nisâ 4/150-151.

¹²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/315.

¹²⁹ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 74-75.

¹³⁰ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 87.

¹³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/412.

¹³² Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 90.

cömerttir” âyetinden¹³³ hareketle Allah resulüne itaat etmeleri durumunda ahirette cinlere azaptan kurtuluş dışında bir mükâfat olmayacağı, bununla birlikte isyan etmeleri durumunda onlara azap edileceği görüşünde olduğunu belirtir. Çünkü âyette peygamberin uyarıcılık vasfı zikredilmiş, müjdeleyici vasfı zikredilmemiştir.¹³⁴ Ebû Hanîfe'nin bu görüşte olduğu hususu doğru ise onun âyeti lafız odaklı ve parçacı bir yaklaşımla yorumladığı görülmektedir. Zira Hz. Peygamberin her iki özelliğinin zikredildiği “*Doğrusu (ey peygamber), biz seni hak ile desteklenmiş bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik*” âyetinde¹³⁵ belli bir topluluğun zikredilmemesi, “*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım*” âyetinde¹³⁶ cinlerin de sorumlu olduğunun ifade edilerek cennet ile müjdelenmesi¹³⁷ bu görüşümüzü desteklemektedir.

1.2.2.5. Halku'l-Kur'an

Bursevî, Mu'tezilenin ortaya attığı ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden bir terim olan halku'l-Kur'an¹³⁸ konusuna da değinir ve bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşüne atıfta bulunur. Ebû Hanîfe'nin konu hakkındaki düşüncesine ilişkin farklı görüşler olmakla birlikte kabul gören görüşe o Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunmaktadır.¹³⁹ Eserlerindeki ifadeler de bu görüşü desteklemektedir. Ebû Hanîfe, Kur'an'ın yazıya dökülmesinin, okunmasının mahlûk olup kendisinin mahlûk olmadığı, Allah'ın kadim kelamı olduğu görüşündedir.¹⁴⁰ Kur'an'ın Allah'ın sıfatı olması, Allah'ın sıfatlarının tümünün de ezeli olması yönüyle yaratılmadığı görüşünde olan Bursevî, Ebû Hanîfe'nin de Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden, bu konuda tartışan yahut da bu konuda şüpheye düşen kişinin Allah'ı inkâr ettiği görüşünde¹⁴¹ olduğunu belirtir. Bu konuların Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerinde tartışmaya kapalı olduğunu belirten Bursevî'nin¹⁴² bu konuya konjonktür gereği değinmek zorunda kaldığı, bu sebeple sadece Ehl-i sünnetin görüşüne yer verip bu görüşü ortaya atan Mı'tezilenin görüşüne atıfta bulunmadığı görülmektedir.

1.2.3. Kur'an İlimlerine İlişkin Nakilleri

Rûhu'l-beyân tefsirinde âyetleri yorumlarken Kur'an ilimlerine başvuran Bursevî¹⁴³ dolaylı olarak bu konuda Ebû Hanîfe'ye de atıfta bulunur. Kur'an kıssalarına ilişkin bir yorumunda Ebû Hanîfe'nin bir menkıbesine başvurur. Bursevî'nin bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşüne değil de menkıbesine başvurmuş olmasında tefsirinin vaazlardan oluşturulmuş olması-

¹³³ el-Furkân 25/1.

¹³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/188; ayr. bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/490-491.

¹³⁵ el-Bakara 2/119.

¹³⁶ ez-Zâriyât 51/56.

¹³⁷ er-Rahmân 55/60-74.

¹³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

¹³⁹ Tok, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, 147-150.

¹⁴⁰ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 88.

¹⁴¹ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 88.

¹⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/502; Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'an konusundaki görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Beşer, “Ebu Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı”, *Usûl* 1/1 (2004), 25-30.

¹⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İskeceli, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi*, 29-169.

nın etkisi vardır. O, bu anlatılarla hem konuyu ilgi çekici hale getirmekte hem de hitap ettiği Hanefî toplulukta mesajın yer etmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Örneğin “*Ey Mûsâ, artık pabuçlarını çıkar, çünkü şu anda kutsal vadede, Tuvâ’dasın*” âyetinin¹⁴⁴ tefsirinde esasen tevazuun emredildiğini, mütevazı insanların çıplak ayak gezdiklerini belirten Bursevî, Ebû Hanîfe’nin de dönemin halifesini ziyarete gittiğinde halifenin kendisinden bineğinden inmesini istediğini, elbisesini onun ayaklarına serdiğini, ayakkabıları tabaklanmamış eşek derisinden olduğu için böyle yaptığını belirten bir rivayet aktarır.¹⁴⁵ Bursevî’nin bu rivayetle hal-kin yöneticilere karşı saygılı olması yönünde bir mesaj vermeyi amaçladığı akla gelmektedir.

Bursevî bazı âyetlerin içerikleri hakkında bilgi verirken Ebû Hanîfe’nin tanımlamalara başvurur. Örneğin Ebû Hanîfe’nin “*Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının!*” âyetini¹⁴⁶ kâfirler için hazırlanmış olmasına rağmen inananların tehdit edilmesi açısından Kur’an’daki en korkutucu âyet olduğunu ifade ettiğini belirtir.¹⁴⁷ Bursevî, Ebû Hanîfe’nin “*Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah’tır. Allah’ın gücünün her şeye yettiğini ve yine Allah’ın ilminin her şeyi kuşattığını bilesiniz diye onun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir*” âyetini de Kur’an’ın en korkutucu âyetlerinden biri olduğunu belirttiğini ifade eder. Bununla birlikte bu konuda bir gerekçe zikretmez.¹⁴⁸ Bursevî’nin bu hususta müjdeleyici âyetlere değil de korkutucu âyetlere odaklanması yine tefsirin vaazlardan bir araya getirilmiş olmasıyla ilgilidir. Zira vaaz edebiyatında müjdeleyici dilden çok korkutucu bir dil hâkimdir. Dikkat çekilen âyetler farklı olsa da daha önce geçtiği gibi Ebüssuûd’un da tefsirinde Kur’an’daki en korkutucu âyetten bahsetmesi her iki müfessirin aynı kaynaktan beslenmesinin bir sonucudur.

1.2.4. Kıraatlere İlişkin Nakilleri

Ebû Hanîfe’nin bu birikimine vâkıf olan Bursevî, tefsirinde az da olsa onun bazı âyetlere yönelik kıraatine değinir. Örneğin *إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* âyetinde¹⁴⁹ mef’ûl takdim edilerek “*Allah’tan ancak âlim kullarından bir kısmı korkar*” anlamının öne çıkarıldığını belirten Bursevî, Ebû Hanîfe, Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720) ve İbn Sîrîn’in (öl. 110/729) lafzatullah’ı merfû ve *الْعُلَمَاءُ* kelimesini mansûb olarak okuduklarını, bu durumda âyetteki haşyetin tazim amaçlı istiare ifade ettiğini belirtir. Buna göre mansûb kıraattteki anlam “*Allah kendisinden korkan âlimleri yüceltir*” şeklinde olmaktadır. Bu kıraatin şâz olmakla birlikte faydalı olduğunu belirten Bursevî, bu faydanın ne olduğundan bahsetmemektedir. Onun, Ömer b. Abdülazîz’in, “haşyet” kelimesine “ihtiyar/seçme” anlamı verdiğinden bahsetmesi¹⁵⁰ bu kıraate değinen âlimlerin ve Bursevî’nin yöneticiye itaat bağlamında halka yönelik bir mesajı hedeflediğini akla getirmektedir.

Bursevî, Ebû Hanîfe’nin âyetteki bir kelimeye ilişkin kıraatine ve bu kıraatin anlamsal karşılığına da değinmektedir. Örneğin Yâsîn suresi 76. âyetteki *فَلَا يَخْزُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ* ifadesinde yer alan *إِنَّا* ifadesinin hemzesinin ta’lîl anlamı kastedilmeksizin fethayla okunmasının caiz

¹⁴⁴ Tâhâ 20/12.

¹⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/370; bir başka örnek için bk. Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/188.

¹⁴⁶ Âl-İ İmrân 3/131.

¹⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/93.

¹⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/46.

¹⁴⁹ el-Fâtır 35/28

¹⁵⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/344.

olmadığını, kesra ile okuyuşun vakfa işaret ettiğini belirten Bursevî, Ebû Hanîfe'nin hemzeyi kesrayla, İmam Şâfiî'nin ise fethayla okuduğunu, her iki okuyuşun lââm'ın hazfedildiği kabul edilerek ta'lîl anlamında olduğunu belirtir.¹⁵¹ Kur'an tefsirinde esasında takdire gidilmeden yapılan yorum ve okuyuşlara itibar edilmelidir. Takdire gidilmeden bu âyette Allah'ın müşriklerin Hz. Peygambere yönelik incitici sözlerinden haberdar olduğu anlamına ulaşılırken Bursevî'nin, Ebû Hanîfe'nin takdir gerektiren kıraatine yer vermesi ona olan bağlılık ile açıklanabilir.

Bursevî, kıraate ilişkin mukadder bir soruya da Ebû Hanîfe'nin görüşünü naklederek cevap verir. Müfessir, bir kelimeyi telaffuz edemeyen bir kimsenin eş anlamlı bir başka kelimeyi okumasının caiz olup olmaması hususunda Ebû Hanîfe'nin anlam tam olarak yerine geldiği takdirde Farsça ile kıraate cevaz verdiği bilgisini naklederek dolaylı olarak bu okuyuş biçiminin cevazını ifade eder.¹⁵²

Bursevî toplumdaki Kur'an okuma hatalarını (lahn) dile getirirken konuya ilişkin Ebû Hanîfe ve diğer âlimlerin görüşlerinden yararlanır. Bu bağlamda halkın çoğunun iki harf arasındaki farkı ayırt edemediğini, ayırt etmeye çalıştıklarında da hata ettiklerini, örnek olarak "Zı" harfi yerine "Dâd" harfini ya da tam tersini telaffuz ettiklerini, Ebû Hanîfe, Muhammed ve âlimlerin çoğunluğuna göre böyle bir kıraatin namazın bozduğu görüşünde olduklarını belirtir.¹⁵³ Bu örnek Bursevî'nin, tefsirinde toplumsal problemlere de yer verdiğini göstermesi açısından önemlidir.¹⁵⁴

1.2.5. Tasavvufi Konulara İlişkin Nakilleri

Bursevî *Rûhu'l-beyân* tefsirinde tasavvufi yorumlara sıklıkla yer vermektedir.¹⁵⁵ Bunda yaşadığı toplumda tasavvufun geniş kabul görmesi etkilidir. Bursevî, tefsirinde bu tür yorumları kendisi yaptığı gibi başka âlim ve mutasavvıfların yaptığı yorumları da nakletmektedir. Bu âlimlerin arasında Ebû Hanîfe de yer almaktadır. Ebû Hanîfe'nin zahidane bir yaşam sürdürdüğüne yönelik anlatımlar¹⁵⁶ Bursevî'nin tefsirinde takip ettiği bu yöntem için veri oluşturmaktadır. Bursevî tasavvufi mesajlar verirken yer yer Ebû Hanîfe'nin menkıbelerine değinmektedir. Örneğin insanın diğer insanlara yardım ettiği müddetçe Allah'ın o kimseye destek olacağını ve onu aç bırakmayacağını belirten Bursevî aksi durumda kişinin dünya ve ahirette sıkıntı çekeceğini belirtir. İnsanlara zulmün ölüm anında imanın kaybolmasına neden olacağını ifade eden Bursevî bu sebeple kişinin ebedi azaba düşür olacağını belirttikten sonra mutasavvıf Ebûbekr el-Varrâk'tan (öl. 280/893) Ebû Hanîfe'nin insanlara zulmetmenin ölüm anında en hızlı ve en çok şekilde imanın kaybolmasına sebep olan günah olduğunu belirttiği

¹⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/435.

¹⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/426; konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe'nin Kur'an ve Ana Dilde İbâdet Anlayışı", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı Azam Sempozyumu* (Eskişehir, 2015), 139-145.

¹⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/358.

¹⁵⁴ Ebû Hanîfe'nin kıraatlere yaklaşımı konusunda bk. Fatih Tok, "Ebû Hanîfe'nin Kur'an Kıraâtlerine Yaklaşımı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2017), 130-142.

¹⁵⁵ Denizler, *Kur'an'ın Süfi Yorumu Bursevî Örneği*, 155-270.

¹⁵⁶ Eyyup Karadağ, "Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Aralık 2018), 180-192.

yönündeki rivayetini nakleder.¹⁵⁷ Ebû Hanîfe'nin bu düşüncede olmasının arka planında Hali-fe Mansûr'un (öl. 158/775) Bağdat kadılığı teklifini kabul etmemesi sebebiyle hapse atılıp işkenceye uğramasının¹⁵⁸ da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bursevî'nin de bu yorumunda Ebû Hanîfe üzerinden siyasilere insanlara zulmetmemeleri yönünde mesaj verdiği anlaşılmaktadır.

Bursevî tasavvufî mesaj vermek amacıyla da Ebû Hanîfe'nin menkıbelerinden yararlanır. Örneğin ilim talebesinin kendisine bilgili ve takva sahibi hoca seçmesi gerektiğini belirten müfessir, Ebû Hanîfe'nin, Hammâd'ı (öl. 120/738) hoca seçtiğini Basra'ya geldiğinde kendisine sorulan her soruya cevap verebileceğini düşündüğünü fakat insanların kendisine cevabını veremeyeceği sorular sorduğunu görünce Hammâd'dan ayrılmamaya yemine ettiğini ve yirmi yıl boyunca onun yanında kaldığını belirten bir bilgi aktarır.¹⁵⁹

Bursevî tasavvufî mesajlarında Ebû Hanîfe hakkındaki şiirlere de başvurmuştur. Bu çerçevede o, kutub ve gavsın evliya arasındaki makamının dairenin merkez noktası gibi olduğunu, bu makama çokça oruç, namaz ve huşu ile eriştiklerini ve Allah'ın bu sayede kendilerini seçtiğini belirttikten sonra Ebû Hanîfe hakkındaki şu şiiri nakleder:

أبو حنيفة قضا نكرد وبمرد ... تو بمیری اگر قضا بکنی
 “Ebû Hanîfe kadılığı kabul etmedi ve öldü
 Sen ise kadı olursan ölürsün”.¹⁶⁰

Bursevî, tefsirinde içlerinde Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu dört mezhep imamı hakkında ilginç bir işârî yoruma da yer verir. “O gün rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir” âyetinde¹⁶¹ lafzın zahirinden kıyamet günü arşı sekiz meleğin taşıyacağını anlaşıldığını, bugün o meleklerin sayısının dört olduğunu (dört büyük meleği kastediyor), kıyamette onlara katılacak dört ile de bazı âlimlerin Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî, İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'e işaret edildiğini belirttiklerini ifade eder. Bu dört imam dünyada şeriatı taşıırken kıyamet günü şeriat arşa inkılap edeceğinden o gün de arşı taşıyacaktır.¹⁶² Bu yorumda Bursevî'nin, Ebû Hanîfe'ye olan bağlılığının ve sûfî kişiliğinin kendisini bu tarz ilginç yorumları nakletmeye ittiği görülmektedir. Ebû Hanîfe'nin bu yorumuyla hitap ettiği kitleyi Ehl-i sünnet çizgisinde tutmayı istemiş olması ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin, arşı Allah'ın koruduğu şeklindeki ifadesi¹⁶³ göz önünde bulundurulduğunda Bursevî'nin, Ebû Hanîfe'nin tüm görüşlerine vakıf olmadığı ya da bazılarını görmezden geldiği düşüncesi akla gelmektedir.

1.2.6. Diğer Konulardaki Nakilleri

Ebû Hanîfe mezkûr konuların dışındaki bazı meselelerde de Ebû Hanîfe'nin görüşlerine değinir. Bu konular arasında sihrin mahiyeti, çocuğun anne karnında kaldığı süre ve bazı dilbilimsel çıkarımlar yer almaktadır.

¹⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/94; bir başka örnek için bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/295.

¹⁵⁸ Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 69; Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, 10/133.

¹⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/535.

¹⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/286-287; Bursevî'nin bu şiiri tefsirinin bir başka yerinde daha nakletmesi hem konuya yönelik hassasiyetini hem de Ebû Hanîfe'ye olan bağlılığını göstermesi açısından önemlidir. bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/253; 8/120.

¹⁶¹ el-Hâkka 69/17.

¹⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/139.

¹⁶³ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 88.

1.2.6.1. Sihrin Mahiyeti

Bursevî yer yer spiritüel konularda da Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer verir. Örneğin “Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, yine de “Herhalde gözlerimiz perdelendi, hatta bize büyü yapılmış olmalı!” derler” âyetlerini¹⁶⁴ tefsir ederken sihrin mahiyetine değinen Bursevî sihrin harikulade bir olay olup fıtraten güçlü insanların elinde meydana geldiğini, bu işle uğraşanların fasıklar olduğunu ve evliyanın kerametinin bu olguya karşılık geldiğini belirttikten sonra üç imamın sihrin insana etki ettiği düşüncesinde olduğunu, Ebû Hanîfe'nin ise sihrin aslının ve bedene bir etki gücünün olmadığı düşüncesinde olduğunu belirtir. Bununla birlikte Bursevî sihrin bedene ve kalbe etkili olup insanı öldürme gücüne bile sahip olduğu düşüncesini belirterek¹⁶⁵ bu konuda Ebû Hanîfe'den ayrılır. Bursevî, tefsirinin başka bir yerinde de sihir yapan kişiden bu işten dönmesi için tevbe etmesinin istenmesi gerektiğini, o kişinin sihirle uğraştığını ikrar etmeden tevbesinin kabul edilmemesi gerektiğini; aksi halde öldürüleceği yönündeki görüşü nakleder.¹⁶⁶ Bu örnek Bursevî'nin, Ebû Hanîfe'nin her görüşünü mutlak olarak kabul etmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

1.2.6.2. Çocuğun Anne Karnında Kaldığı Süre

Bursevî, tefsirinde yer yer tıbbî konularda da Ebû Hanîfe'nin görüşüne değinir. Bu bağlamda “Biz dilediğimizin rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız” âyetinin¹⁶⁷ tefsirinde çocuğun anne rahminde kalabileceği azami süre hakkında âlimlerin görüşlerine değinen Bursevî tüm âlimlerin hamilelikteki asgari sürenin 6 ay olduğunu belirttiklerini, azami süre için Ebû Hanîfe'nin 2 yıl, İmam Şâfiî'nin dört yıl ve İmam Mâlik'in 5 yıl görüşünde olduğunu belirttikten sonra Dahhâk b. Müzâhim'in (öl. 105/723) 2 yıl, İmam Mâlik'in ise 3 yıl anne karnında kaldığına ilişkin bilgileri nakleder.¹⁶⁸ Bununla birlikte güncelliğini koruyan bu konunun bilimsel bir yönü olmadığı açıktır. Bursevî'nin halk arasında yer etmesi sebebiyle bu konuya tefsirinde yer verdiği anlaşılmaktadır.

1.2.6.3. Dilbilimsel Çıkarımlar

Rûhu'l-beyân tefsirinde dilbilimsel yoruma sıklıkla yer veren Bursevî,¹⁶⁹ tefsirinde yer yer dilbilimsel çıkarımlar da yapar. Onun, bazı dilbilimsel çıkarımları desteklemek için Ebû Hanîfe'nin görüşüne başvurduğu görülür. Bu çerçevede Bursevî, “Nihayet Karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: ‘Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!’”¹⁷⁰ âyetinde zikredilen “en-Nemle” kelimesi ile dişi mi yahut erkek karıncanın mı kastedildiği yönündeki soruya âyetteki fiile te'nîs alameti gelmesi sebebiyle karıncanın hakiki müennes olduğunun anlaşıldığını, bununla birlikte “nemle” kelimesinin erkek ve dişi karınca için ortak kullanıldığını bunun için harici bir delilin olması

¹⁶⁴ el-Hicr 15/14-15.

¹⁶⁵ Bursevî, 4/447; ayr bk. Bursevî, Rûhu'l-beyân, 5/404.

¹⁶⁶ Bursevî, Rûhu'l-beyân, 5/403.

¹⁶⁷ el-Hac 22/5.

¹⁶⁸ Bursevî, Rûhu'l-beyân, 6/6.

¹⁶⁹ Ezial, “Al-Dawr Al-Lughawî fi Al-Tafsir (Dirasah Manhajiyah fi Tafsir Ruh Al-Bayan)”, 107-112; İskeceli, Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi, 29-69.

¹⁷⁰ en-Neml 27/18.

gerektiğini belirtir. Ardından Ebû Hanîfe'ye de bu sorunun sorulduğunu, onun da fiilin müennes geldiğini aksi durumda müzekker gelmesi gerektiğini ve bu kelimenin iki cins için ortak kullanıldığını belirttiğini nakleder.¹⁷¹ Önemsiz gibi görünen bu naklin arkasında da Bursevî'nin, Ebû Hanîfe'ye olan bağlılığını ve onun gibi düşündüğü fikrini izhar etme amacının yattığı anlaşılmaktadır.

Bursevî Ebüssuûd gibi tefsirinde Ebû Hanîfe'nin “*Mekke vadisinde size onları yenmeyi nasip ettikten sonra onların ellerini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çeken de odur. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir*” âyetinden¹⁷² hareketle Mekke'nin savaş değil, barışla fethedildiği yönündeki yorumuna değinir. Bu çerçevede diğer âlimlerin de yorumlarına değinen Bursevî genel kabul görmekle birlikte Mekke'nin barış ile fethedildiğine ilişkin bir âyet bulunmadığı, bilakis en-Nasr suresinde fethin Allah'ın yardımı yani insani bir çaba ile olacağının belirtildiğini ifade eder. Ardından Hz. Peygamberin Mekkelileri kılıçla öldürme emrini vermekle¹⁷³ birlikte mutlak anlamda fetih olarak da değerlendirilemeyeceğini; bu sebeple bu fethin mücadele içeren bir fetih olarak nitelenmesinin daha doğru olduğunu belirtir.¹⁷⁴ Bursevî'nin bu yorumu Ebüssuûd'un yorumu ile karşılaştırıldığında tarihi gerçekliğe ve Kur'an bütünlüğüne daha uygun görünmektedir. Bu örnek ayrıca her iki müfessirin aynı kaynaktan beslenmekle birlikte farklı düşüncüklerini göstermesi bakımından da önemlidir.

Sonuç

Ebû Hanîfe gerek şahsiyeti gerek görüşleri ve İslam düşünce sistemindeki yeri açısından önemli bir âlimdir. Dört fıkhi mezhepten birinin kurucusu olan Ebû Hanîfe fıkıh ilminde öne çıkmasının yanı sıra kelim, kıraat ve tasavvuf konularında da yetkin bir âlimdir. Onun bu çok boyutlu âlim profili kendisinin “İmâm-ı A'zâm” olarak anılmasına sebep olmuştur. Ebû Hanîfe, İslam'ın zuhurundan yaklaşık bir asır sonra Havaric, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Müşebbihe ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin oluşum sürecine şahitlik etmiş, Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ebû Hanîfe kendi fikirleri ile hem yaşadığı çağı hem de sonraki çağları aydınlatmış gibi Kur'an yorumunda da etkinliğini ortaya koymuştur. Müfessirlerin, Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tefsirlerinde çeşitli vesilelerle yer verdiği görülmektedir. Onlardan ikisi de Osmanlı dönemi müfessirlerinden Ebüssuûd Efendi ve Bursevî'dir. Osmanlı toplumunun amelde Hanefî mezhebine tabi olması bu iki müfessirin eserlerinde Ebû Hanîfe ve görüşlerine sıklıkla yer verilmesine neden olmuştur. Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm* tefsirinde yaklaşık kırk yerde, Bursevî ise *Rûhu'l-beyân* tefsirinde iki yüzden fazla yerde Ebû Hanîfe ve görüşlerine değinmektedir. Bu sayısal farklılığın arkasında Bursevî'nin tefsirinin daha hacimli olması ve eserin, çoğunluğu Hanefî mezhebine mensup topluluğa yapılan vaazlardan oluşması yatmaktadır. Bu sayısal farklılık ve eserde değinilen konuların çeşitlenmesi zamanın ilerlemesiyle Osmanlı toplumunda yeni konuların tartışıldığını ve Bursevî'nin bu konularda muhataplarına cevap verme zorunluluğu hissettiğini de göstermek-

¹⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/333.

¹⁷² el-Fetih 48/24.

¹⁷³ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bişerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muahmmmed Fuat Abdülbâkî (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1390), 8/10.

¹⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/44.

tedir. Ayrıca Bursevî, bu vaazlarında hitap ettiği topluluğa mensubu oldukları Hanefî mezhebi üzerinden çeşitli mesajlar vermeyi amaçlamaktadır. Her ne kadar Ebüssuûd, Hanefî mezhebine bağlılığı sebebiyle Ebû Hanîfe-i Sâni olarak nitelendirilse de tefsiri incelendiğinde Bursevî'nin Ebû Hanîfe'ye bağlılığının ondan daha ileri boyutta olduğu görülmektedir.

Ebû Hanîfe çoğunlukla fikhî görüşleri ve Hanefilik mezhebi ile öne çıktığından her iki müfessirin, tefsirlerinde fikhî konulara ağırlık verdiği görülmektedir. Ebüssuûd fikhî yorumların yanı sıra az da olsa kelâmî konular ile Kur'an ve yorumuna ilişkin konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden yararlanmaktadır. Ebüssuûd'un fikhî açıdan değindiği konular Osmanlı toplumunun farklı etnik ve dini yapısını daha iyi yansıtırken Bursevî'nin nakil sayısının fazlalığına bağlı olarak Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden çok çeşitli konularda yararlandığı görülmektedir. Bunda Bursevî'nin Ebüssuûd'dan bir buçuk asır sonra yaşamış olması da etkilidir. Zira bu süre zarfında Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemi sona ermiş, devlet gerileme dönemine girmiştir. Osmanlı Devleti'nde problemlerin aşılması konusunda başvurulacak hile-i şer'iyeye uygulamasının Bursevî'nin yaşadığı dönemde yaygınlık kazanması ve *Rûhu'l-beyân* tefsirinde yer alması toplumsal gelişmelerin tefsire yansımaları göstermesi bakımından önemlidir.

Bursevî fikhî yorumlar başta olmak üzere Kelâm, Kur'an ilimleri, kıraat, tasavvuf ve bunların dışındaki bazı konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine atıfta bulunur. Bu noktada dikkat çeken bir husus kelâmî açıdan her iki müfessirin iman konularına yoğunlaşmasıdır. Bunun sebebinin dinin temelini imanın oluşturması ve her iki müfessirin okuyucunun doğru bir dini inanca sahip olmasını hedeflemesi olduğu ifade edilebilir.

Bursevî'nin Bursa Ulu Camii'nde verdiği vaazlardan oluşturulan bir tefsir olmasıyla *Rûhu'l-beyân* tefsirinde Ebû Hanîfe hakkında çokça menkıbeye yer verildiği, bu menkıbelerle Ebû Hanîfe'nin hitap edilen toplum üzerindeki etkisi göz önünde bulundurularak okuyucuya siyasi, sosyal ve ahlaki mesajlar verildiği görülmektedir. Bununla birlikte sûfî kişiliği de olan Bursevî'nin insanlara özellikle tasavvufi mesaj vermek ve onları ibadetlere yönlendirmek amacıyla Ebû Hanîfe'nin bazı görüşlerini tefsirinde farklı aksettirdiği görülmektedir. Bu bakış açısı onu zaman zaman Ebû Hanîfe hakkında gerçek dışı yorum yapmaya da sevk etmiştir. Bununla birlikte Bursevî'nin Ebû Hanîfe hakkında tefsirinde yer verdiği bu bilgi ve yorumlar Osmanlı toplumunun Ebû Hanîfe'ye yönelik yaklaşımı ile Bursevî'nin yaşadığı dönemde yaşanan ahlaki ve toplumsal sorunlara da ışık tutmaktadır. Bu yönüyle Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* tefsirinin, Ebüssuûd'un *İrşâdü'l-akli's-selîm* tefsirinden daha etkin olduğu görülmektedir. Bu da onun halk ile daha iç içe olması sebebiyle toplumun problemlerini daha yakından görmesiyle ilgilidir.

Her iki eser Osmanlı Tefsir anlayışı ve yazıldıkları dönemin siyasi, sosyal ve ahlaki durumunu yansıtan birer ayna mesabesinde. Her iki müfessirin yer yer aynı konularda Ebû Hanîfe'nin görüş ve menkıbelerinden yararlanması aynı kaynaktan beslendiklerini de göstermektedir. Bu sebeple her iki esere yönelik yapılacak akademik çalışmalarda bu eserlerin kaleme alındıkları dönemin özelliklerini yansıtmaları ve Osmanlı toplumundaki sorunlara yönelik sundukları çözüm önerileri incelenebilir.

Kaynakça

- Ahmet Gökhan, Öztürk. *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân Adlı Tefsirinde Ahkâmu'l-Kur'ân*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebüssuûd Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/365-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Askalânî, Ahmed b. Ali İbn Hacer el-. *Fethu'l-Bârî bişerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muahmmmed Fuat Abdülbâkî. 13 Cilt. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1390.
- Ateş, Süleyman. "İrşâdü'l-Akli's-Selîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/456-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Başkan, Ömer. "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (Nisan 2008), 127-144.
- Baytimur, Suha Oğuz. "Osmanlı Devleti'nde Hırsızlık Suçları ve Uygulanan Cezalar (1789-1839)". *Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları* 8/15 (Ağustos 2018), 91-108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohsc/issue/38999/456830>
- Beşer, Faruk. "Ebu Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı". *Usûl* 1/1 (2004), 7-34.
- Beyhakî, Ebûbeker Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhisin et-Türkî. 23 Cilt. b.y: Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Demir, Ziya. *XIII. XVI y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Denizer, Nurullah. *Kur'ân'ın Sûfî Yorumu Bursevî Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Durur, Mehmet Ali. "Kur'an Tefsirinde Ebû Hanife Ekolünün Rolü". *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi* 6/43 (2019), 476-490. <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.39693>
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhu'l-Evsat, el-Fıkhu'l-Ekber, Risâletü Ebî Hanîfe, el-Vasiyye*. haz. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-'Attâr vd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *Tefsîru Ebi's-Su'ûd-İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Erdem, Sargon. "Âmin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/62-63. TDV Yayınları, 1991.
- Eziz, İlyas. "Al-Dawr Al-Lughawi fi Al-Tafsir (Dirasah Manhajiyah fi Tafsir Ruh Al-Bayan)". *Diwan: Jurnal Bahasa dan Sastra Arab* 14/2 (2022), 101-115.
- Göregen, Mustafa. "Ebu Hanifenin Sünnî İslam Kelâmının Oluşumuna Etkisi". IV. *Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Haneflik-Mâturîdîlik*. ed. Cengiz Çuhadar. 1/27-32. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017.
- İskeceli, Sıla. *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değer-*

- lendirilmesi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Kanter, Özden. "Ebussuûd Efendi'nin Kelâmî Görüşleri". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 191-218. <https://doi.org/10.18317/kader.03058>
- Karadağ, Eyyup. "Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Aralık 2018), 169-200. <https://doi.org/10.18498/amaufd.503940>
- Karadağ, Cağfer. "İsmail Hakkı Bursevi'nin İtikadî Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (01 Ocak 1999), 266-276. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13500/163193>
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Kaya, Mehmet. *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü-Zemahşerî Örneği*. Çorum: Bir Medya, 2014.
- Keskin, Hasan. "Ebû Hanîfe'nin Beş Risâlesinde Bazı Tefsir Problemlerine Yaklaşımı". *İslâmî Araştırmalar(Ebû Hanîfe Özel Sayısı)*, 15/1-2, (2002), 221-239.
- Korkmaz, Salih. "İslam Hukukunda Hile-i Şer'iyye Meselesi ve Buna Dair Bir Osmanlı Hukuku Tatbikatı". *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14/1 (Haziran 2024), 513-570. <https://doi.org/10.52273/sduhfd..1462764>
- Köse, Saffet. "Hiyel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/170-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm Hevâzin b. Abdîmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2010.
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (01 Eylül 2011), 365-385. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/43416/529236>
- Okur, Kaşif Hamdi. "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân ve Ana Dilde İbâdet Anlayışı". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı Azam Sempozyumu*. 139-147. Eskişehir, 2015.
- Öğüt, Salim. "İhram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/539-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Peters, Rudolph. "Resmi Bir Mezhep Olmak Ne Anlama Gelir? Hanefilik ve Osmanlı Devleti". çev. Tuğrul Kütükcü. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (30 Ekim 2021), 395-410. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihad/issue/71522/1150892>
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali. *Ahbâru Ebû Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbü'l-Âsâr*. thk. Hâlid Avvâd. 2 Cilt. Kuveyt: Dârü'n-Nevâdir, 2008.
- Şimşek, Halil. "Fluidity of Reading the Qur'ân into Late Middle Ages between the Readers and the Exegetes: The Case of Abû al-Su'ûd (Ebussuud, d. 982/1574)." *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/Özel Sayı (2023), 72-102. <https://doi.org/10.31121/tader.1313942>
- Şimşek, Murat. "Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767)". *İslam*

- Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 45-67.
- Taberânî, Ebûl-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebû Mu'âz Tarık b. 'Avdillâh b. Muhamme. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.
- Tekin, Abdülkadir. "Zemahşerî'nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği -el-Keşşâf Örneği-". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2018), 213-230. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amauiifd/issue/37323/405306>
- Tok, Fatih. "Ebû Hanîfe'nin Kur'an Kıraâtlerine Yaklaşımı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2017), 123-144.
- Tok, Fatih. *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Turan, Muhammed Fatih. "Türklerin Hanefî Mezhebini Benimsemesini Kolaylaştıran Faktörler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 36 (30 Ekim 2020), 311-334. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihad/issue/71622/1151989>
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yerinde, Âdem. "Dil ve Belâgat Yönüyle Ebüssuûd Efendi'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-". *Usul İslam Araştırmaları* 26/26 (01 Temmuz 2016), 241-276. <https://doi.org/10.56361/usul.310501>
- Yerinde, Âdem. "Ebüssuûd Efendi'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm'i". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 337-363.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Menâkibu Ebî Hanîfe ve Sâhibeyh*. thk. Muahmmmed Zahid Kevserî - Ebu'l-Vefâ Afğânî. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1408.
- Zemahşeri, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmud b Ömer b Muhammed. *Dîvânü Cârillâh ez-Zemahşerî*. Beyrut: Dârü Sâdır, 2008.
- Zemahşeri, Ebû'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücuhi't-te'vîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, 1987.